

Романа Геник-
Березовського

Панас Мирний.

ЛИХІ ЛЮДИ.

ПОВІСТЬ.

Дан. Загайкевич

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зарегістрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1900.

І день іде, і ніч іде...
І голову схопивши в руки,
Дивуся ся, — чому не йде
Апостол правди і науки?!...

Т. Шевченко.

Після похмурої темної ночі, в яку не переставав хлюскати лапастиї дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало свитати. Край неба жеврів рожевим огнем; горіло і миготіло яеним подумям. Серед того зарева стовном стояла кривава попруга і перенісувала його на двоє. Повітря ні ворухнеть ся: усе затихло - заніміло, немов сьвіт, затаївши в собі дух, дожидав чогось... Хвилиночка... друга... З-за землі, на кривавій попрузі неба скочила невеличка іскорка; довга проміняста стежка протяглась від неї над землею; далі викотивсь серп огняного кільця і — пучок сьвітла поливсь, розсіваючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше впливав зза землі широкий серп, мов хто невідомий підсовував із того боку горяче іскряте коло. Ось і все воно впливло — чисте та яене, граючи своїм сьвітлом. Застрибали його промінясті голки по землі; заграли його іскри на росі; розстилялись — лягали різні коліри по воді. Сьвіт радів, празнуючи своє велике сьвято... Синє глибоке небо розгортало свої безкраї поли, немов казало: котись по мині, куди хоч і як хоч, — я буду розстилятись, розривувати

ся перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегороди! І справді на йому не було ані плямочки, ані смужечки: — чисте, високе, глибоке, безкрає!... На другім кінці стояв тільки місяць, як старий лисий злодюга: блідий, похмурий, мов тупцював ся він на однім місці і підсліпо дивив ся своїми темними плямами на соняшний яєний вид, де-далі все блідіючи та зменшаючись, мов розтавав від горячого лизання довгих соняшних язиків... Вітер, скотившись із гір у долини, ховав ся по темних ярах, і щось глухо бубонів страшним скелям та темнім глибоким ровам... І — здавалось — вони дослухались до його таємного гомону: скелі грізнійше висували свої гострі голови, а рови густійше засновували в сірій туман свої пориті боки та чорне слизьке дно. Повітря було чисте, прозоре. По йому знай то сюди, то туди літали іскри соняшного сьвітла: то закручувались у круги, то вистрибували одна поверх одної як сніг у заверюху... А земля? Земля, як хороша молода дівчина, соромязливо спускала зі свого тіла димчату сорочку ночі і відкривала своє пишне доно. Сонце обливало його рожевим сьвітлом; цілувало тисячами своїх горячих іскорок; гріло — пестило теплом свого проміння. Прокинулось усе. Обізвала ся трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жуків; окликнулись луки сотнями перепелів; дуги, струшуючи срібну росу, розлягали ся співами своїх соловейків, кукуканням сірих зозуль, журливим туркотанням горлиць, — тоді як у повітрі бриніла дзвінка жайворонкова пісня... крикнув бугай у болоті — і замовк. Сумно роздавав ся його голосний поклик на вею околицю — і затих. Заревли корови по

дворах; закричали гуси на плавах; протягли своє „ку-ку-рі-ку“ горлаті півні... Усе рушилось. Прокинули ся і люде; протираючи очі, заговорили... Пішов їх глухий гомін від краю землі і до краю, з одного боку на другий, стрівув ся зі світовим клетком — і все злило ся у одну пієню життя. Все зраділо, стріваючи день; і день зрадів розцвітаючи, яєний, теплий, погожній...

І мієто Н. зрадїло яєному світові: усе кругом заворушило ся. З далеких кінців потягли ся вози, риплячи своїми ярмами. На возах була веяка веячнна, що тїлько родила і носила на собі сира земля; тут було великою працею добуте зерно, годовані свинї, кури, качки, гуси; тут була овец огородня, садова й полева. Все це везло ся на базар, — кому треба, збути; що потрібно, — купити. Коло возів, на-рівні з волами, плентали ся похмурі хазяїни того добра — в одних сорочках, босі, з підсуканими по колїна штанами. Ноги у них були чорні, в грязюці, як і ноги їх скотини. На де-котрих возах сидїли або обпершись лежали їх жінки, дочки, — перші завжди в свитках, другі — в керетках, або й так у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою у косах. Ще далеко до базару стрївали їх в болотяних улицах швидкі заялозані перекупки, довгополі бородаті жиди. І ті і другі питали, що везеть ся; ставали, торгували ся, лаяли ся. Від крику та гуку, що піднімав ся на вулицях, прокидали ся жильці. Там, у однім вікні, грюкнув прогонич — і розчинилась віконниця: у вікні показала ся чоловіча постать у розхрістаній сорочці — заспана, з задутими очима, виткнулась, глянула — і сховала ся. Коло другого дому ла-

зила по драбиниці дівчина, відкривала віконниці; коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, по під хатами, втоптаними стежками потяглися пани, панії з горнишними, кухарями й куховарками, що несли позаду їх кошики, вузлики; а там і сама яка хазяйка, міщанка або козачка, поспішала з саковками, щоб набити їх зарані всякою овоццю, яку навезли на базар: бо треба накупити всего, зарані витопити, ще й обід чоловікови віднести у поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге; той біг до того воза, той до другого. Люде, як хвилі, носилися, мчалися, торгувалися, кричали. Їх крик зливався в один довгий гук, що почався зі світом, а скінчився хіба пізньої ночі. Тепер його саме прорвало... Усе місто клекотіло одним клекотом, гуком, що зливався з тисячі голосів, із ріжних мов у один голос, в один гомін... А над розбудженим містом високо піднімалося веселе сонечко і радісно обливало всіх своїм теплим світлом. Усе йому раділо; усе його з гомоном стрівало, радіючи. Не тільки люде, — хати, будинки... і ті ясно виходили зза тіні і усьміхалися своїми білими стінами

Одна тільки тюрма не раділа тому ранкві. Не білена з початку, почорніла від негоди, висока у три поверхи, з чорними вікнами, заплутаними в залізні штаби, обведена високою камяною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо таке ясне, що сонце світить так любо, що люде гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними од іржі, мов вирвані зуби, верхами; від

світу куталась у свій бурій цвіт та померки вузького двору, — не видно було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затуляла свої вуха високою огорожею, — товстою камяною стіною. Все кругом неї було тихе, мертве. Людей не видно. Один тільки часовий ходить коло залізної брами і з нудьги лічить свої ступні. А з другого боку чорніє яр, із яру піднімається сизий душний туман... З окола ніщо не нагадувало, щоб там жили люде. І справді, там не жили люде, — там мучили ся та скніли тисячі злодіїв, душегубів, — там камянів, зотліваючи серцем, жаль, — тисячами замірали почуття, — тисячі розумів німіли, мішали ся.. Темне, як сама будівля, зло царювало у тій страшній схованці...

Туди попавсь і Петро Хведорович Телепень. Ще вчора, під ту негоду, яка з померками прийшла над місто і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій квартирі, на кінці міста і писав. По блідому, сухому виду, що не свідчив про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобі видно було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері... Свїчка нагоріла; велика жужелиця на іготі задержувала світло; нерівними хвилями, воно то піднімало ся — і освічувало хату, то згасало, задержане синьою горошиною на кінці ігота. Не потураючи на те, Телепень сидів і писав. Дощ хлюскав у віконниці, вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину у вікні. Проїшла година... друга, третя... Петро Хведорович сидів, зігнувшись над сто-

лом і тільки рука його ще швидче бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата голова. Ось і північ прокричали півні. Він сидів і писав.. Спина заболіла, рука втомила ся. Положивши перо, одкинувшись на спинку крісла і схрестивши на грудях руки, він став перепочити. По всьому видно було, велика утома обняла його. Він сидів і якось чудно його очі уставились в одну плямочку на вікні: видно було, що він збирав ся з думками. Коли це зразу — щось загуло коло двору і стихло. По за спиною у Петра Хведоровича пробіг мороз. Він струснув ся і став дослухуватись... Віконниця одхилила ся — і якісь очі показались із-за шибки.

— Хто там? обізвав ся Петро Хведорович. За вікном почув ся гомін. — Одчиніть! доносилося з надвору.

Петро Хведорович вийшов, одсунув. Ціла зграя людей увалила в сїни, брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами... Сумно той брязкіт та цокання обявились у його серці... Він догадавсь...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, поралась чужі люде в його добрі... Він дивив ся стомленими очима... Нічого не кинули: усе взяли — і його повезли з собою...

Другого ранку зачинені вікна у його квартирі давали ознаку на всю улицу, що жилаць перебравсь кудись инде, — бо зі сьвітом сонця вони завжди одчиняли ся...

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третім поверсі тієї страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половині, по обидва боки пороблені були невеличкі кімнати. В одну з них упустили

Петра Хведоровича. Коли відчинили ся двері, то з відти сирій холод і густі померки війнули на освіченим коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову квартиру. Принесли сьвітло і поставили на невеличкому столику, в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостило ся залізне ліжко з матрацом. Тільки й добра було на новім господарстві. Коли зачинили ся двері, увесь сьвіт зачинив ся від його. Серце його мов хто у жмені здавив; по за спиною сишло морозом; у душі війнуло холодом... Блідий, він ще дужче поблід, і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася ся серед хати! Сьвітло од лойової сьвічки падало на його і обдавало сизо-сірим коліром. Легка тінь непримітно упала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна причуда, колихала ся закустрена тінь його голови. Пройшло п'ять хвилин, поки він підняв її і померклим поглядом обвів хату. У стіні, на супроти дверей, аж коло самої стелі, чорніло мов рот якого звіря, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза; у дверіх теж була шибка, замазана, заялозена; — з неї лило ся мутне жовте сьвітло. Обдивившись хату, Петро Хведорович підійшов до столика, дмухнув на сьвітло... Ніч, темна, непрозора ніч обхопила зразу хату. Почулось тихе ступання, рип ліжка. То Петро Хведорович ліг. Рукою торкнув ся стіни... щось слизьке та холодне вразило і він із прожогом порвав її до себе, накриваючи другою, щоб одігріти. Він ліг на спину, зложивши руки на грудіх, як складають помершим. Очі його були відкриті, — тільки він не бачив нічого кругом

себе... Не його слабим очім продивити ся ті чорні померки, які зразу обняли хату!.. Хвилину — другу прикро глядів він у темноту — і перед його очима заходили різні кружала, — то червоні з жовтим, то огненно зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками... Ще хвилинка, ще... Щось у коридорі стукнуло! щось десь зітхнуло, повернуло ся... Темнота порідчала, і в ній виразно виставилась одна жовта пляма: — то світило віконечко з коридору. Він унялив у його свої очі... Щось темнувате й легке, як тїнь, заходило по ньому, забігало; то гострим рогом урізувало ся в жовте поле, то кривульками перешувало його... Покрутить ся хвилину - другу, похитаєть ся - похитаєть ся — і пропаде. І знову одна жовта пляма і знову з боку висовуєть ся ріг, кривульки... Сумно, нудно. Щось важке унало, стукнуло — роздала ся луна на вкруги... Щось позїхнуло; почув ся гомін... якесь глухе буботання, а слів не розбереш... Петро Хведорович закрив очі; але пляма стояла. Він повернув ся на бік — і пляма перейшла за його поворотом. „Що се?“ подумав він... Разом впливали ще три-чотири плями; але жовта все таки була між ними по середині... Він попустив вїї — одна жовта зостала ся. „Хіба мої очі розкриті, що я її бачу?“ подумав він, наставив руку над закритими очима. Руки не видно було, а пляма все таки стояла. „Це я дивив ся у те прокляте вікно, і мана від його морочить мене“. Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана счезне.

Мана не сходила; пляма ще мов більша, ще ширша стала, роздула ся на вкруги. Він розкрив очі. Тїні минулого, давнього захитали ся на їй... Серце у його стало, дух замер. Ви-

разно стала перед його очима невеличка хатка, — чиста, ясна. Сонце як раз ударило у вікно, і світло від його упало на долівку, зачепило невеличке ліжечко, на якому лежав невеличкий хлопчик. Хлопчик підвів ся, протер очі. Чорнява головонька була закустрена; очі заспані; за те молоде та кругле личко так іграло красою, так і пашало від його життям. Двері розчинили ся — і крізь їх висунулась жіноча голова. Лице у жінки було сухе, погляд трівожний.

— Ти вже встав? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчикаочі заграли одрадою, по молоденькому личку пробігла усьмішка.

— Уже, мамо, — одказав хлопчик і показав матері два ряди своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла у хату, підійшла до ліжка і поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками і обдав сухий вид поцілунками...

— „Що за диво? подумав Петро Хведорович: — і лице матері і лице дитини такі знайомі? „Це ж я!.. це ж моя мати! — трохи не скрикнув він, та вдержав ся. „Цить, цить... тихше... тихше!..“ думкою промовив сам до себе, і ще дужче вшив ся в причуду.

— Годі, годі, Петрусю. Буде. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидаєть ся тебе.

— Папочка поведе мене у школу? -- усьміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведе, Петрусю. — І мати начала гладити його головоньку.

— А там у школі є учитель; учити буде?

— Буде, моя дитино, аби учив ся.

Хлопчик задумав ся; рученята його упали на коліна.

— Я буду учитись, мамо... Та вивчу ся, великий буду, а папа віддасть мене на службу... Я буду ходити разом із папою, йому помагати... — І очиці його заблищали.

— Будеш, дитино, будеш, мій голубе!... Тільки вчи ся, не так як понів, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумала ся. Перед його очима виразно виступив попенко, — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що завжди босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його у школу, а він за книжки, — поховає їх на току у стогах, — а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити, мамо... я буду учитись.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене, будеш учитись.

— Буду — буду!.. Мині, мамо, пошле папа жупанок з червоним коміром; я одягну ся, візьму книжку під руки — і — гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо у школу. Там буду тихо сидіти, учителя буду слухати...

— Добре, добре, дитино. Ти в мене розумний хлопчик, ти моя дитина! — І мати припала до червоненького личка дитини, цілувала у щічки, у блискучі очі.

— Ну, годі ж лежати. Годі. Уставай, будемо вдягати ся.

З матірньою поміччю хлопчик швидко умив ся, прибрав ся; пахучою мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахощі рознесли ся по хаті і хлопчик нюхав їх носом.

— А-ах! пахне! — мовив хлопчик, прижмурюючи очі, — усю школу запахаю!

Мати усміхнула ся. — Запахаєш, сину.

— Буде уже вам чепурить ся! — пробіг здоровий голос по хаті. І мати і хлопчик обернули ся. У дверіх стояв низенький, натоштуваний чоловік, із лисиною на голові, з круглим виголеним лицем, — сказав би жіночим, коли-б довгі брови так не насунились над запаленими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головка пахне! — мовив усміхаючись хлопчик, підбіг до батька і задирав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилив ся і понюхав. — Фу-фу-у! аж у ніс бе!... Хтож тебе так наялозив? — Свіжим дитячим личком усміхнув ся хлопчик і показав очима на матір. — Мама! А що?

— Пестить тебе, мати, пестить! — гладючи рукою по голові казав батько.

— Ні, мама мене не пестить; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; виросту великий, вивчу ся, поступлю на службу... Ви і мама будете старі, а я буду молодий, здоровий, буду грошей заробляти і вас годувати!...

— О-о! ти в мене старий! — сьміючись одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий, а буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити, та й у школу підемо.

Батько узяв хлопчика за ручку і став вести з хати. Хлопчик повернув голову до матері і кликав її своїми очима.

— Мамо! мамо! — вигладаючи зза дверей крикнув хлопчик, — ідїть за нами!

— Ідїть, ідїть... я зараз.

Батько з сином скрили ся. Зостала ся мати у хатї, почала перестеляти маленьку постельку: перебила подушку, заслала простира-лом, прикрила коцом, положила двї головні подушечки зверху і направила ся з хати. Вона пройшла кухню, де куховарка кришила зїлля на страву, і одчинила другї двері, що вели у столову. Тут за столом сидїв уже батько і син. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько по троху сьорбав, а син, махаючи під столом ногами, колотив у стаканї ложечкою. Серед столу на мідяному підносї стояв блискучий самовар і мугикав стиха якусь журливу пісеньку. У хатї почувала ся тільки його пісня та батькове сьорбання.

— Чомуж ти вже не пєш чаю? — спитав батько сина.

— Горячий, — відказав син і звів очі на двері. Як раз вони відхилили ся — і хлопчик побачив добре-знайоме йому лице, очі його заграли, заіскрили ся радістю. — Ось і мама ідуть! — радо промовив він.

Із приходом її усе зразу повеселїло: і хата мов проявила ся, наче ступило в неї сонце, і самовар заблицав і перевів своє журливе мугикання на дрібну пісню з перебором. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сїла коло його на стільці і налила чаю зі стакану у блюдце. Син узяв шматок хлїба і почав чаю пити. Швидко його й пошили. Батько узяв ся за капелюх: — Збирай ся, сину, ходїмо!

Хлопчик швиденько скочив із стільця, подякував батькові-матері за чай і побїг у свою

хату. Скоро побіг, скоро і вернув ся з капелюхом у руках.

— Прощайте, мамо, — підбігаючи до матері мовив він дзвінким своїм голоском, у якому чула ся дитяча радість і разом тиха дитяча журба.

Син пришав до матерньої руки, а мати — до синової голови. Потім він обвив материну шню руками і поцілував у сухий її вид.

— Я буду вчить ся, мамо — тихо прошептав, одскочив від матері, підбіг до батька, ухопив його за руку — і разом із ним вийшов із хати...

Тінь не тінь, щось темне невідоме закрило рідне дворище перед очима!... Сама пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлило ся якесь рожеве світло; сірі стіни загоріли ся, двері зажовтіли. Мана, як тінь, тремтіла і все кудись тікала, пропадала, поки як дим не счезла. Петро Хведорович повернув голову. У невеличке надвірне віконечко заглядало світло рожевим поглядом. Крізь його основу, крізь залізні штаби лило ся воно довгою стягою, розсїваючись по стінах, по дверіх, по долівці. У Петра Хведоровича зарізало у очіх, мов хто піску насипав. Він одвернув голову до стіни — і задумав ся. „І на що се світло тепер розбило дорогу мою ману? Де та мана діла ся, куди втекла?“ І шкода йому стало того давнього, на якому він одпочивав серцем; шкода стало дитячих літ, що в такому ясному розцвіті вистушили тепер перед ним... Чому я до віку, до віку не зостав ся тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною, яку так пестили материні руки і доглядав її добрий погляд? Тепер иньша доля — холодна і хмурна, засту-

пила матір; своїми холодними руками обгортає мою шию... Од її обіймищ трудно мині дихати... Своїм темним і злим поглядом заглядає у вічі — і холоде кров у мене в серці!!... Що зосталося мені тепер? Діло, дороге моє діло, перервалося, чужі ворожі руки перервали його!..“ Налилися слізки сухі його очі.

Коло дверей стукнув засу́в — і злякав Петра Хведоровича. Він схопився і сів на постелі, вилупивши здивовані очі на двері.

Вони розчинилися, як рот лютого звіра і в темній прогаліні заметушилася тінь чоловіка. Старий кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Уже встали, ваше благородіє? — крикнув він глухим голосом, і знову злякав Петра Хведоровича.

— „Благородіє! благородіє!“ дзвонило в ухах Петра Хведоровича і тоді, коли сторож пішов, і коли знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватись будемо, ваше благородіє! — знову крикнув сторож, бажаючи, видно, почути, як балакає його благородіє. Його благородіє не забалакало; воно, правда, хотіло сказати щось, та язик пристав у роті і не повертався, — очі тільки божевільно упилися в сторожа. Сторож постояв і не добившись слова від його благородія, вийшов зачиняючи двері за собою.

— „Благородіє! благородіє!“ стрибало перед очима, вибивало в ухах Петра Хведоровича. „Благородіє! благородіє!“ вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Usta його скривилися; в очі заграва бежевільний регіт: „От тобі і рівноправність!“ подумав він, махнувши рукою. „Уміймося!“

Устав Петро Хведорович; гаряча кров ударила в голову; потемніло в очі. Не твердо ступаючи добрав ся він до миски, налив у неї води і почав хлюпостати ся, наливаючи як можна більше на голову. Чим більше він мочив її, тим більше вона розгоряла ся: лице почервоніло; на висках жили налили ся кровю, набрякли; у голові — мов горіло що, аж пекло його очі, — мов хто засипав піском, — різало. Почала вставати з помоченого виду пара. Довго він хлюпостав ся, довго мочив голову, — не помагало. Ось він ще раз линув води, підвів ся, узяв рушник — і почав утиратись. Сухе тіло ще дужче розгоряло ся, очі заволокувались якоюсь заволокою, у висках сїпало, у грудіх боліло- хрипіло. Безсоння ніч давала себе почувати; не тільки груди, — руки, ноги, голова боліла, мов хто здавлював її у лещатах. Йому нудно робило ся. Важко дишучи, нетвердо ступаючи, пройшов ся він по хаті раз, у друге. Голова упала на груди, руки обвисли, мов не його, а приставлені; він їх не зміг підняти у гору. Дібравшись до постелі, він ліг. Очі від утоми закрили ся; рот роззявив ся; гаряча з його виходила пара. Стіни, стеля, долівка закрутили ся, заходили ходором, мов хто крутив їх перед його закритими очима. А се зразу — все стало, покрило ся темнотою: забутя насунуло; трудний сон наліг.

Не на довго він успокоїв ся. Мучена голова робила своє; мучені думки і в сні його не кидали: страшними, дивовижними снами вони трясли його тіло. Привидячки дня зливали ся з сонними марами — і лякали його. Сторож, несучи снідання, стукнув дверима — йому здало ся щось страшне, темне, без образу, без

обличчя, звідкись уставало, росло, все ламало на своїй дорозі і насувало до його... Він кинувся, устав, поводячи тривожними очима по хаті і сторож здавав ся йому страховищем — височезним, широчезним, немилосерним... Задуте з похміля лице його здавало ся колесом, очі ямами, в яких жевріли іскри якогось злого огню, пекучого й уразливого, рот — прогалиною, з якої виглядали чорні зуби, як спиці об да, ніс — трубою, яка то сходила ся, то розходила ся, моргаючи своїм синьо-червоним пилком. Страх, як трясеця, затряс усе тіло Петра Хведоровича. Він зложив свої руки на грудях, пригорнув їх до серця і молив ся поглядом. „Я-ж нікого не займав, нікому нічого не зробив“ мов казав його погляд — і тривожно бігав, шукаючи спокою.

— Заснули ваше благородіє? Снідати приніс! — докладав сторож. А йому вчула ся лайка, докори. Він опустил голову на груди. Сторож подивив ся — подивив ся, поставив сніданне на стіл, узяв миску і глек із водою, ще раз обернув ся, ще подивив ся, крикнув, хитнув головою — і вийшов, зачиняючи двері.

— Ну, цьому не довго прийдець ся ряст топтати, — почув ся з за дверей його голос.

— Как-так? — почув ся другий, незнаний.

— На ладан дише. І що вони роблять таке, що ними, як мишами, набивають оці печери?

— Не наше, брат, дело... Начальство про то знає, — одказав невідомий голос.

Далі залізо загарчало, засув стукнув. І знову тихо, тільки ступні чийогось важкого чобота лунали в коридорі... Петро Хведорович знеміг, повалив ся — і знов заснув.

І снять ся йому давні привишеньки. Снить ся йому улица, засипана народом, що плентав ся з базару, снить ся базар, який переходять вони у двох з батьком, ідучи до школи. Батько іде помалу, — веде його за руку. Стрівають їх знайомі, зупиняють ся, розпитують. Хрещена мати, яку він поцілував у руку, погладила його по головці і наказала учитись. Се було коло бублейниць. Тільки що мати одійшла, як ціла низка бублейниць кинулась на їх і трюхи не збила з ніг; поміж народом, як вюн, звивав ся якийсь хлопець. — „Лови! Лови!“ кричали бублейниці, і мчались мов вітер. Він обернув ся, пізнав поненка, що тікав із вязкою бубликів.

— Що то? Кого лови? — спитав батько.

Товста бублейниця, з масним лицем, масним очінком та не кращою й одежою, розмахуючи руками розказувала, що за проклятими школярами не вдержить бубликів: як миша підкрадеться ся, ухопить вязку і — драла! —
— То, папо, Гриша, — казав він батькові.

— Який Гриша?

— Попів.

Батько засміяв ся і повів його далі. Усю дорогу не сходила з ума його думка про Гришу, що краде бублики. На всі лади розказував він батькові про того Гришу всяку всячину; що він і не вчить ся, що він і в школу не хоче ходити, що от він уже і бублики краде!

— Ти-ж не вчи ся у його. Бач, який він, — сказав батько.

— Ні, я не буду його слухати.

Ось і школа; і учитель низенький, — натопуваний чоловік, у бакенбартах, із великим горбатим носом. Учитель дивить ся на його, гла-

дить по головці і питає, чи буде вчитись? Він на все одказує учителеві. Ось ще щось спитали його; учитель ще раз погладив його по головці, засьміявсь, і... повели його у школу — велику хату, уставлену лавами, за якими сиділо багато всяких хлопців і колишучись над розкритими книжками товкли уроки. Галас від їх крику окривав усю хату. При вході їх усе це зразу утихло, і всі, як москалі, схопили ся, стали.

— Сідайте, — сказав учитель.

Мов що глухо ламало ся, опускало ся; то школярі сідали.

— А ось і твоє місце, — сказав учитель, вказуючи йому на передню лаву. Він пішов і сів.

— Учіть ся-ж, — мовив учитель, і вийшов разом з батьком із школи.

Тільки що учитель за поріг, як знову невгавучий крик, галас підняв ся з усіх боків. „Бе, А-Ба; Ве, А-Ва“ „і очисти мя од всякія скверни“... розлягало ся то там, то там. „Посунь ся!“ крикнув хтось. Деся щось стукнуло, писнуло. Скоро побачив Петрусь — як два хлопчики зчепили ся битись. — „Не щипай ся!“ „Лисичка-лисичка!... Зайчик! Вовчик!...“ І пішов викрик; понесли ся прозвища з усіх боків. Петрусь сидів і дивуючись повертав голову то в ту, то в другу сторону.

— Хто се? — роздалось коло його вуха. Петрусь оглянув ся: два хлопчики його літ сиділи на одній з ним лаві, — один чорноголовий, другий білоголовий, — і перешіптувались між собою.

— Не знаю, — одказав чорноголовий.

— Новичок? — знову запитав білоголовий.

— Новичок. Ото його батько, що приходив із учителем.

— Хто ти такий? — запитав Петруся білоголовий.

Петрусь злякався і одсунувся далі.

— Не займай, — равав чорноголовий. — Ще роскисне, учителеви пожалієть ся.

— Хто?! — крикнув білоголовий, і зелені очі упяли ся в Петруся. — Тільки ти мені будеш казати що учителеві, то дивись! — І він показав кулак і шпарко замахнув ся ним. Як би не одскочив був Петрусь, так би духопелик і влип у його спину! Петрусь поспішив одскочити, хоч так порвав ся, що ще упав із лави до долу. Гук роздав ся по хаті.

— Тю-ю-ю! — крикнув хтось.

— Новичок упав! Новичок упав! — І всі кинули ся до новичка, обступили його, підвели.

— Чого ти упав? — спитав його високий, мордатий хлопець із чорним лицем.

Петрусь трусивсь, а не плакав. Він глянув кругом, — між школярами не видно було білоголового з зеленими очима.

— Хотів бити мене... — одказав Петрусь мордатову хлопцеві.

— Хто?

Зелені очі заіскрили між школярами.

— От той, — указав Петрусь.

Як звірюка кинув ся мордатий до білоголового. Білоголовий тремтів, оступав ся.

— Я його не бив... Йй Богу, не бив! Він бреше.

— О-о, ти, жабячі очі! — гукнув мордатий. А гусочки хоч? Кажи, дати?

— Йй Богу, я його не бив, — прохав ся той.

Миттю рука мордатого опинила ся на білій голові... хрусь! і відляск пішов по хаті.

— Ай! — крикнув білоголовий, і зелені очі залили ся слізми.

— За що ти беш ся, бісова ведмеда! Я буду учителеві жалітись, — плачучи казав білоголовий.

Петрусеві жаль його стало.

— Ні, він мене не бив. Він тільки хотів мене ударити, так я посунувсь тай упав.

Білоголовий пішов за дошку, що стояла серед хати, плачучи. Мордатий приступив до Петруся. — Як тебе зовуть? — спитав він.

— Петро.

— А прозивають?

— Телепень.

— Слухай-же, Телепень: тільки хто буде тебе займати, зараз мені кажи. Я йому дам! Учителеві тільки не кажи.

— Ні, я учителеві не буду казати.

— То-тож, гляди. А гроші є у тебе?

— Ні, нема.

— Фю-ю! — Мордатий свиснув.

— Тут не має, а може дома є?

— Дома?

— Принеси завтра, я подивлю ся, які.

Петрусь не знав що казати.

— Так при...

Тут сам учитель увійшов. Усі пороснули по своїх місцях. Мордатий мов крізь землю провалив ся. І коли сів Петрусь, то біля його сидів уже білоголовий і весело дивив ся своїми зеленими очима на учителя. У хаті чуть, як і муха пролетить, так стало тихо. Коли-не-коли роздасть ся луск лави, або глухий поворот кого зі школярів.

— Білобров! урок! — сказав учитель.

Школяр із зеленими очима підвівся і почав казати урок. Не швидко, розтягаючи, читав він його, затинаючись то на тому, то на другому місці. Так підсліпний дяк читає панакхиду, хмурачись і розтягаючи слова. Сумно, сонно.. Щось стукнуло, мов упало. Роздав ся сьміх.

— Хто то? грізно скрикнув учитель.

Одн із школярів підвівся і сказав, що Гудзь заснув і трохи не вив.

— Гудзь! — обізвав ся учитель. — Сюди!

Невеличкий хлопчик із сонними зляканими очима, з жовтим у плямах лицем, вийшов на серед хати. Учитель глянув — і вказав пальцем на долівку. Гудзь стояв, мов його прибив хто гвіздком.

— На коліна, скотино! — крикнув учитель.

Гудзь упав на вколюшки. І знову тихо; і знову урок...

— А-а-а-а! — позіхнув хтось.

— Хто то? — Усі оглянулись — шукаючи винного.

— Хто то? — крикнув у друге учитель. — Як у рот води набрали.

— Жук! — гукнув учитель.

Високий мордатий школяр підняв ся з за послідної лави.

— Ти? — визвіривсь учитель.

— Що таке? — спитив мордатий.

— Ти не чув? Не чув? — мов ужалений, крикнув учитель. — Телепень!

Петрусь устав.

— На лєнійку, дай тому великантюзі напальків, і скажи чого він не чув.

Очи всіх упялись у Петруся, а він не знав, що йому робити, чи учителя послухати, чи провалитись крізь землю.

— Чого-ж ти стоїш? На! — сказав учитель.

Петрусь поблід, скривив ся.

— Чого ти кривиш ся? На, кажу!

Петрусь залив ся слезами... Як йому свого недавнього заступника та бити?

— Дурний! — сказав учитель. — Шестірний!

Невеличкий і юркий як миша хлопчик пірнув під лаву, і миттю опинивсь коло учителя.

— Гарячих, Костянтин Іванович? — спитав він, беручи в учителя левіюку.

Сьміх як галячий клекіт зірвав ся.

— Гарячих... Тихше!

Шестірний побіг до Жука.

— Я не-ви-ну-ва-тий, Костянтин Іванович, — басив Жук, — я нічого не чув...

— Держи руку! — скрикнув Шестірний і хижка радість загорілась у очах малого.

Жук наставив руку, Шестірний замахнув ся; Жук одхопив руку, левіюка вдарилась об лаву — і зазизчала. Усі засьміяли ся. Зло невдачі скривило личко малого: щоки почервоніли, ніс роздув ся, очі насупились, позеленіли. — Держи! — гукнув він, і захопив Жука за пальці.

Трісь-лясь!... Ай!...

Петро Хведорович прокинувся і схопивсь. У голові його ще снував сон свої візерунки: він бачив Жука, як сей хукав на набряклу, поснілу руку; слези на очех його тремтіли, тоді як радість сьвітила в очех Шестірного. Йому жаль стало Жука — здорового, чорного,

мордатого. І серце у його стало, як він глянув на Шестірного — малого, злого. Він злякавсь його — і затремтів. Сон як дим зняв ся і полетів.

І знову він один у сирій сирій хаті; ліжко під ним; у кутку столик, а на ньому стояв хліб і ще щось з їжі; в горі вікно перевите залізними штабами, дивило ся на його як кривавий рот якогось страшного звіря, з острими чорними зубами. Петро Хведорович пізнав, де він — і холод пробіг по його гарячих жилах.

День промчавсь над землею, — хороший, ясний, літній день пробіг як тінь над нею, запало сонце; ніч підняла своє темне крило і прикрила ним сьвіт. Заблищали зорі у небі, як очі у добрих діток; зароїли ся, заворушили ся вони, мов живі; одна з них зірвала ся — і огненний слід переписав небо; зняло ся зарево за горою — то місяць вплив здоровий, червоний, кривавий. Заходили легкі тіни понад землею, мов душі померших або сонні привидачки. Мир утихав після денної праці; згортали ся його натружені руки — одпочивали; німіли важкі болі у серці — затихали, закривали ся натовлені очі — засинали. Сон, як добра мати, чарував усе своїм чарівничим спокоем, прикривав із тиха своїм пологом. І все заснуло під його добрим поглядом, -- заснуло, щоб на завтра прокинути ся знову, з ясним сонцем прокинути ся на нове змагання з життям, і з новими окріпними силами, і знову оголосити сьвіт своїм криком, гуком, своїми слізмами і радістю,

що, як і кожен день, зіллють ся у один го-
мін, у один голос, і понесуть ся над розбудже-
ною землею. Не спали тільки записні гуляки;
не спали калічені дівчата; не спали матері,
сидючи над своїми недужими дітьми; не снали
голодні й холодні, яким денний заробіток не
приніє ні шматка хліба — загасити голодну
згагу, ні ганчірки — прикрити голе тіло... Вони
тільки дримали — і страшна була та дримота!
З ними дримала земля і колихали ту дримоту
співучі соловейки, а доглядав місяць своїм
блідим лицем ..

І всі се бачили, кому хотіло ся бачити;
всі се знали, кому хотіло ся знати... Ніхто
тільки сього не бачив і не знав із тих безталан-
них жильців темного, непривітного дому, що
стояв над горою і дивив ся в провалля своїм
похмурим поглядом... Не бачив сього нічого
ніхто з тих, кого лиха доля завела у ту го-
споду німоти, мороку, душної й тихої смерти.
Ясний ранок змінив темну дощеву ніч, — для
них було все одно: темно та сиро; жаркий
день змінив свіжий ранок, — а в їх сіро та
вогко; вечір зігнав день, — німо та нудно;
ніч наряжена вийшла, — а в їх похмурих ке-
лїях засьвітили ся мутні очі непроглядних
дверей... І здавалось, заглядали вони гли-
боко в душу; нігде було сховати ся від їх
мутного погляду, від їх холодного дозору. І му-
чили ся безсонними, німими муками страшні
отсі жильці! Краще-б зарево пожежі сьвітнуло
на їх — краще-б воно обняло їх і в огненному
вихрові сьвіта разом обернуло у попіл, — ніж
невеличка частина його, що лукавий чоловік
обернув на потребу свою загнавши в гніт ло-
йової сьвічки, -- тихими муками добивала кожну

душу! Муки були такі тихі, і тим такі довгі, що мов і не ворушили ся, і все, здаєть ся, там застигло, захололо, закостеніло... То був страшний сон із видущими очима; живий сон із сонною душею.. Під ним тліли і догарали живі душі.

Петро Хведорович не спав, як і вчора. Перед його розкритими очима носила ся знайома жовта пляма, а серед неї метушили ся тінї минулого. Знову перед ним хата — тільки не та невеличка хатка, у невеличкому місточку, де доглядав його добрий погляд матері: у великому місті велика хата. Не видно тут того порядку, що в першій; не чути того тепла, що гріло його там — широка, висока, з сїрими вогкими стїнами. Серед хати стіл; по під стїнами — ліжка. Ранок. За столом сидить Шестїрний і товче якусь книжку. Його очі застряли в їй як гостра стріла; його зуби переминали якісь незрозумілі слова, а лице грало краскою, одрадою. Щось видно, хороше твердив Шестїрний! На однім ліжку лежить Жук, задравши голову в гору. Такій же пикатий, чорний; по щоках його смуглого виду попяло ся пухке волосячко; під носом виснава ся чорний пух. Він лежить і, здаєть ся, не відає де — бо глибока дума на його чолї, якась боля і утома на його очех. Об чім він думає? про що гадає? Він думав про рідну сторону, про село, де він зріє, про степ, де він вигулював ся. Кругом його сумно та нудно; чути шептання Шестїрного, тихе, а важке шептання; так вітер в осени шепочеть ся з пожовклим листом... Не даром у Жука утома на очех, не даром смутний вид! І Жук і Шестїрний одягнені в якісь синї

каптанки, з рядом білих гудзиків, із срібним позументом коло невеличкого стоячого коміра. На другім ліжку зараз за Жуковим, загорнувшись у коц лежить хлопчик. На стїні коло його висить такий-же каптанок. Личко його бліде, гостре, болїзне, очі чорні, виразні. Петро Хведорович зразу пізнав хто то, і одвів очі до четвертого хлопця, у сїрому демикитоновому каптанці, з продраними ліктями. Лице у його довге, все в плямах; а очі і зуби впивали ся у здоровенний шмат булки, що держав він у одній руці і рвав як собака своїми довгими лапатими зубами, та обсмоктував пучку другої руки, в якій було колєсь сало, а тепер вона лисїла тільки ним.

— Коли ти, попенко, наїси ся? — спитав його Шестїрний закриваючи книжку.

Попенко захищаючись булкою, що мов кулаки стремїла за його щоками, усьміхнув ся очима. Потім ковтнув, як воробець червяка, і одказав: — Тодї, коли ти свого Цїцерона витьовчеш.

— Я вже вивчив.

— Ну, а я кїнчаю, — кидаючи останній шматок у рот одказав попенко. Ковтнув, змів крихотки з столу, укинув у рот; ухопив капелюх і одну книжку і побїг швидко до дверей.

— Куди? в семінарію? — спитав Шестїрний.

Попенко мотнув головою і — скривсь. Шестїрний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже мабуть у десяте свій вихор, побачив піринку на каптанці, скинув його, обмїв, знову надїв, застебнув ся, і підійшов до тарїлки з хлїбом і салом. На їй лежало два шматки того і другого.

— Бач, проклятий бурсак! — скрикнув.

— А що? — снітав Жук.

— Уклав за двох, та мерщій і драла! Кому-ж тепер не достане? Се моя часть, беручи шматок булки і сала казав Шестірний, — а ви у двох, як знаєте, діліть ся. Воно, як Телепень не йде у гімназію, то йомуб і не треба, — додав ламаючи невеличкими шматочками булку.

— То що, що не йде? Він же недужий! — устаючи, мовив Жук.

— Та він тільки притворюєть ся недужим. Йому вже давно можна-б ходити.

Телепень болізно повернув ся, скривив ся. У його чорних очех загорів ся гнів; бліді запалі щоки запалали краскою. Він порвав ся устати; підняв ся — і впав.

— Коли-б ти, бісова шестірня, хоч раз занедужала, то може-б поняла віри! -- скрикнув Жук.

— Ет, кажи! — І Шестірний мотнув головою, укидаючи невеличкі шматочки хліба у рот. Жук призво глянув на його.

— Отже ти і не їси, а тільки граєш ся... Узяв би четверту часть одділив, та я четвертину, -- от і булоб Телепневі.

— Як же?! чорт не видав! Та прожира буде за двох їсти, а я повинен голодний сидіти....

— Ну, стійже, шолудивий бурсак! — грізно трясучи кулаками над головою промовив Жук. — Не попадай ся мені за цілий день на очі, а то я тобі полічу твої погані ребра! — Очі в Жука загоріли ся гнівом.

— Та чого ви змагаєте ся? Я не буду їсти. Беріть усе! — стогнучи одказав Петрусь.

— От бач, він і сам не хоче. Недужий — і їсти! — злобно скалючи зуби казав Шестірний. Чого-ж ти й похваляєш ся на попенка?

— Кажу: хай не попадаєть ся! — грізно крикнув Жук.

Почув ся дзвінок. Шестірний як опечений схопив ся; кинув хліб і сало, мерщій за книжки — і, чим дуж, побіг.

— Чортів лизун! — промовив йому у слід Жук, доїв своєї часті, узяв капелюх, нагнув ся над Петром, що устромивши голову в подушки плакав. — Ти спиш, — Петре?

Петрусь відкрив мокре лице.

— Не плач, дурний! Одужуй, брат, скорше; гулять підемо над річку, а то вже і я заздив ся сидячи в хаті. Прощай!

І повагом потяг із хати. Зостав ся тепер Петрусь сам із своїм ураженим серцем, із своїм болем, із своїм горем. Гірко йому стало на душі, важким каменем давили слова Шестірного; нікому було розважити, нікому вгамувати вражене серце, одвести думки від глибокої врази. Петрусь припав до подушки — і не словами, а сльозами виливав їй своє лихо; молив ся, щоб скоріше йому одужати, скоріше ходити в гімназію. І ніхто не чув того, ніхто не знав, не бачив. Бачили тільки сірі стіни — та мовчали; бачила і чула рябенька подушка. — та й та ще більше рябіла від його кровавих сліз...

Увійшла низенька, кирпата молодиця Парася; понуро глянула на його, на райно; поприбірала, повимітала, і пішла не сказавши ні одного слова, — буцім і вона була глуха, як та подушка, німа, як та стіна. Знову zostав

ся Петрусь сам; знову сльози, молитви, і... аж поки не зборов його сон, не закрив очей, не заколихав якимись одрадними причудами. Приєнилася ся йому мати, своя хата, — чиста, ясна... І глибокі виразки у серці перестали нити-боліти... Несподіваний стук і крик розбудив його. Він підняв голову. На дверіх стояв попенко і змагав ся з хазяйкою, щоб йому дала їсти.

— Ти вже прийшов із семинарії? — спитав Петрусь.

— Який чорт прийшов! Вирвав ся... їсти захотіло ся так, аж шкура болить, — казав він, рвучи знову шматок булки і смочучи сало.

Ось і він побіг. Знову одинокі думки; знову сон... І валт спершу на дворі, потім коло хати, а далі і в самій хаті, сказав йому, що поприходило товариство обідати. Попенко убіг перший; за ним гордо скрипучи чобітьми уплив Шестірний; далі уліз як ведмідь. Жук. Шестірний почав бережно роздягати ся, обтрусувати пил, пух із одежі. Попенкові очі заходили по хаті, по столах, — він шукав, чи не лежало де шматка хліба, щоб зразу його ковтнути. Жук уліз, шпурнув книжки на ліжку, і підійшовши до попенка, ухопив його за вязи:

— Ти на що моє сніданне ззїв, бурсак шолудивий! — гукнув Жук придавивши попенка так, що у того аж в очех потемніло.

Попенко почав біреуватись, клястись-божитись, що він і не бачив, що він і не знає, що три часті тільки й було положено. Хай мене грім побє! хай мене сьвята блискавка запалить! хай я удавлю ся! хай я провалю ся!

хай мене сира земля проглене, коли я їв чюю часть окремє своєї! — кляв ся попенко.

— Побачимо, сказав Жук і пустив попенка.

Попенко як заяць вирвавшись побіг до порога, почав кривитись, дражнитись :

„По дорозі жук, жук,
По дорозі чорний!...“

— Ну, ну, ось унесуть обід. Дознаю ся я, що ти ззів хліб!

Що ж ти мені зробиш? Ну — ззів! Їй Богу, ззів! Хай мене хрест побе — ззів, хай мене свята блискавка запалить, коли не ззів! Ну, так що? Що ж ти мені зробиш?

— Тоді побачимо.

Попенко так кивнув на Жука, буцім йому і за вухом не свербіла його похвальба. Оже тільки Жук глянув на його, — попенко, як дим за дверима.

— І охота тобі з тим бурсаком воловодитись? — сказав йому скривившись мов після кислого борщу Шестірний.

— Не твоє діло. Зась!

Шестірний призро глянув на Жука і заклавши руки в кишені заходив по хаті. Знайома Параска увійшла, розставила стіл серед хати, накрила його, настановила тарілок і знову вийшла. Незабаром пахощі страви рознесли ся по хаті. Шестірний і Жук сіли.

— Дать тобі, Петре? — спитав Жук.

— Ні, я сам устану, — одказав Телепень і почав підводитись.

— До обіду так і встану, а в гімназію то й недужий, — сказав Шестірний.

— А тобі яке діло? — грізно спитав Жук.

— Таке, що сьогодні питали: чого так довго боліє?

— Знаємо ми, як питали! По вашій милості сьогодні треба ждати надзирателя. Знаємо! лютував Жук.

— Чого ж по моїй милості?

— Того, що ви лащитесь, як та собачка. І вже успіли сказати, кому що треба.

Шестірний перемінив ся в лиці — поблід, задріжав. Ні словом більше не обізвав ся він, і почав тихо їсти борщ. Петрусь устав і сів за стіл. Попенко лукаво визирав ізза дверей.

— Тимофію-брате! прости мене! — моливсь він до Жука: я більше не буду. Їй Богу не буду!... Не будеш бити ся? — І почав крастись до столу. Жук тільки грізно блиснув очима, і попенко опинив ся за столом.

Усі їли мовчки. Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп. Жук їв, як робучий чоловік, не розбіраючи, що. Попенко, як горобець, ковтав-глітав, запихав ся, роздвляючись на всі боки, як злодій. Тихо; тільки ложки, мов коси, знай ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок; бряжчать вилки, стукають ножі... Ось і обід скінчив ся. Після обіду Шестірний походив трохи по хаті і взяв ся за книжку. Жук вивернув ся на постелі і копірсає у зубах. Ліг і Петрусь. А попенко блудив очима по хаті...

— Чорт-батька-зна-що у нас не хазяйка! замовив він, перериваючи сумну тишу. — У інших на закуску ягоди, або що солоденьке-ласеньке, а у нас ніколи його і в вічі не побачиш...

— Де ж се у інших? — спитав Жук.

— Та от, наші хвалять ся.

П. Мирний. Лихі люди.

3

— То вони мабуть понакрадають у чужих садках, та і є! — неласкаво одрізав Жук.

— А мене сьогодні один підмовляв ягід їсти, — весело сказав попенко.

— Ну, так чого ж сидиш?

— Ще рано.

— А коли ж, у ночі?

— Еге...

— Красти?

— Чого красти? Бог на всякого долю родить! Та мабуть піду, — бо поки дійду, то й сонце буде навзаході. Принести і вам, братця?

Всі мовчали.

— Подавись ними! — процідив крізь зуби Жук. — Ти хоч би нашого не вкрав, а то щоб він ягід приніє.

— Чого ти? Їй Богу принесу! Бог мене вбій, коли не принесу!

Жук мовчав. Попенко юркнув з хати. Пішов попенко — і за цілий день ніхто не проронив ні слова. Шестірний узяв ся, як кіт у сало, у свою книжку; Жук засмалив свою люльку, зачадив і оплював усю хату; потім повернув ся і заснув. Петрусь лежав — і дивив ся на хмари диму, що носили ся по хаті. Він слідив за ними, як вони згортались у клубки, як розгортали ся, розстидали ся довгими поясами; знову як круто повертали, скручували ся, розходили ся, розтягали ся. Сонце як раз вдарило у хату — і його ясні парости золотили ті сизі клубки диму, переливали ся у його поясах різними цвітами, різними колірами. Ту вибачливу гру світла з димом довго слідили Петрусеві очі, поки не втомили ся — не закрили ся. Обняла його сон-дрімота. І в тій легкій дрімоті чуєть ся Петрусеві, і привиджу-

єть ся... Чуєть ся, як рипнули чоботи Шестірного; привиджуєть ся, як він устав, подивив ся, чи спить Петро; потім підійшов до постелі Жука. Кулаки його заходили над чорним видом; совав він їх і під ніс і в зуби; приміряв ся, як би дуще вдарити, — та бояв ся збудити, і зо зла скреготав своїми білими гострими зубами... Де далі очі його загоріли ся — заграли... Тихо засунув він руку у Жукову кишеню, витяг звідти люльку і положив на вікні, потім витяг тютюн, посилав трохи на постелі, а останній зложив коло люльки...

— А що то ви робите? Курити збіраєтесь? проїє ся чийсь пискливий голос повз вуха Петрусеві.

Петрусь розкрив очі — і здригнув... Серед хати стояв надзиратель — невеличкий на зріст, мишастий на цвѣт, схожий на мишу. Шестірний був ні в-сих ні в-тих.

— Курити збіраєтесь? А дайте сюди люлечку! — Шестірний подав.

— Славна люлечка! славна!!... Оце добре. Хай же я подарую її інспекторові.

— Це не моя, Петро Петрович: їй Богу не моя! Се -- ось... і вказав на Жука.

— Нічого, нічого... Там ми розберемо, чия.

— Я ніколи не курив і не курю! — виправдував ся Шестірний.

— Нічого! нічого!... А ви чого, паничу, розтягли ся, як кіт на печі? Уставайте лише, покуримо.

Се кажучи, Петро Петрович будив Жука. Жук замурчав і повернув ся на другий бік.

— Паничу! паничу! устаньте, ради Бога!

— Га? — крізь сон спитав Жук.

— Дайте сїрничка, закурити люлечку.

— Геть к бісу, не лїзь! — одказав Жук і закрив голову подушкою.

— Та не к бісу, а вставайте... Чого ви засоромили ся і закриваєтесь подушкою? Уставайте, покуримо!

Петро Петрович відкрив Жукове лице. Жук глянув — і схопив ся. Голова його була закушкана; очі попідпухали; лице оббрякло.

— А ну же, покуримо. Славна у вас люлечка, — чудо яка! Ну те, покуримо! Ага, ось і тютюнець... Давайте лиш його сюди...

Петро Петрович протяг руку і взяв тютюн.

— Я не курю, — понуро одказав Жук.

— А се ж чия люлечка? чий тютюнець?

— Не знаю. З нами стоїть семинарист. Може, його...

— Де ж той семинарист?

— Пішов кудись; видно, до товаришів.

— Ну, хай же ми розберемо. І Петро Петрович поклав у кишеню і люлечку і тютюн.

— А ви, паничку, довго будете боліти? — спитав він Петруся, що підвівшись сидів на постелі. Прикро подивив ся на його болізний вид, на чорні очі. — Неможна так довго боліти. Видужуйте, вичухайтесь, а то багато уроків утратите, у вищий клас не перейдете.

— Я-ж не винуватий, — одказав Петрусь.

— Як не винуваті? Ні, винуваті, бігали, видно так, розхріставшись, або гарячі води холодної напили ся. От і перестудились. Видужуйте, не можна так.

— Та мині трохи лучче. Як тільки одужаю, зараз піду в гімназію.

— Хорошо, хорошо. Ну, прощайте-ж, господі. За люлечку і тютюнець завтра у інспектора побалакаємо.

І пішов з хати. Жук стояв похнюпивши голову, а Шестірний кинув ся як слуга, розчиняти двері Петрові Петровичеві.

— Ти витяг люльку й тютюн з кишені? — грізно спитав Жук Шестірного, коли той вернув ся у хату.

— Що? — мов не чув, спитав Шестірний.

— Собако! блюдолизе! езуїте поганий! — мов корчаками сипав Жук докорами на Шестірного.

— Пойді вон, дурак! — буркнув Шестірний. — Кой чорт курить, а мині достанеть ся на горіхи.

— Достанеть ся, — погань ти водяна! Чогоб воно достало ся, колиб ти у сонного не витяг люльки з кишені та не положив на видноті?!...

— Я з тобою не говорю! — крикнув Шестірний.

— Подожди! Ти зо мною не так побалакаєш! — і плюнувши, Жук знову ліг і заложив руки за голову.

— Теленень! — через скільки часу обізвав ся він до Петруся, — ти не бачив, хто у мене витяг люльку?

— Я спав, — одказав Петрусь.

Жук устав, витяг скринку з під ліжка, виняв тютюн. — Ну, з чого-ж тепер покурю? — безнадійно спитав сам себе. — От прокляті!

Вирвав шмат паперу з книжки, обірвав рівненько, скрутив папіроску і лігши почав курити.

Сонце сідало; стіни потемніли, тільки на сволоці ще бігали та стрибали послідні парости західного сонця; а по кутках уже зовсім стемніло. Шестірний сидів і дивився у вікно на вулицю. Петрусь і Жук лежали — і мовчали. Жук тяг так немилосердно свою папіроску, що вона аж шкварчала, а огонь осьвічував його хмурий вид; великі жмутки слини раз-по-раз вилітали з його рота і грузько падали на долівку. Петрусь слухав того шкварчання, лічив сам собі, скільки раз плюне Жук. Он у хаті зразу почервоніло; ясні коники на сволоці обернулися в рожеві здорові плями і де-далі блідніли та блідніли; хату окрили рожеві померки. Цвіт їх повагом потухав, крився темнотою; тії бігали по хаті, ганялися одна за одною. Скоро вони затовпились — зступилися — і одна чорна темрява окрила хату. Постать Шестірного ворушилася проти вікна — чорна і непривітна, як тій павука-тарантула. Петруся зовсім не видно було; а в Жука несамовито шкварчала папіроска і осьвічувала його чорне, люте лице.

— Чи в хаті є хто, чи чорт-ма? — крикнув попенко, убігаючи в двері. — Чого ви сидите по ночі? А ну, братця, до ягід!

Він черкнув сірничком — і світло осіяло хату, зганяючи померки у глухі кутки, під стіл, стільці, ліжка.

— Чого ви зажурилися, носи повішали? Ну, кажу, до ягід! Барнишня, братця, дала, — зі своїх білих рук так і веспала аж дві пригорці! Ще казала, щоб приходив їсти скільки хочу.

— Та тут, брат, біда! — чухаючи голову, хвалить ся Жук.

— Яка біда?

— Надзиратель був.

— Ну?

— Узяв люльку і тютюн.

— Як же він побачив? Хіба на видноті лежали?

— Тож то й є! Колиб на видноті клав — і жалю б не було. А то добре знаю: покурив, положив у кишеню, та й ліг спати. Прокидаюсь — люлька в руках у надзирателя, а тютюн на вікні.

— Що ж ти сказав?

— Що сказав? збрехав! Сказав: не курю; а в нас, кажу, є семінаршет, — може його...

— На що ж ти мене вилував?

— То ж й то є! Я тепер і сам себе лаю. І щоб було дурному по правді казать...

— То завтра скажеш, чого ж?

— То завтра скажу; а сьогодні мучить... — Задумав ся. — І кому яке діло було виймати люльку з кишені??! — аж скрикнув з горя.

— Та ну! Годі. Іди до ягід, — казав попенко сидючи за столом і глитаючи ягоди, як індик зерно.

Жук підійшов. Узяв жменю і почав жувати.

— А тобі дати? — обертаючись до Петра, считав попенко. — На! ягоди добрі. — І він кинув пів жмені на постелю. — А ти Шестірний? Іди і ти, проквасиш душу.

Шестірний мов не чув; сидів і дивив ся у вікно.

— Його не займай тепер... Бач, як думає. Високе щось думає! — і Жук плюнув.

— Уже ж не про крадіжку ягід, — процідив Шестірний.

— Не про ягоди, то про люльки, — уколів Жук. Стихло. Трохи з годом постать Шестірного заколихала ся; почув ся глухий плач, котрий де-далі все дужчав — піднімав ся.

— Я не знаю, чого ти на мене наскінав ся, — крізь сльози мовляв Шестірний. — Я буду інспекторові жаліти ся, їй Богу буду! У його узяли люльку, і я за його одвічай... Я буду прохати, щоб мене перевели з квартирі.

— І жалій ся, і проси... Чого-ж? Доводи уже до краю! — грізно сказав Жук.

— Самі нічого не роблять, — тільки сплять, та лежать, та курять... Урока за ними не можна вивчити, — такий гармідер та колотнечу зведуть... Боже мій, Боже мій! — розлягав ся Шестірний. І плач його, одинокий плач слав ся тонким пластом по хаті. Ніхто його не втішав; тепле слово привіту не виривало ся з уст товаришів. Жук якось глухо процідив: „Бач, як невинуваті розлягають ся!“ І глухе те слово задавило жаль у кожному серці... Ніч своїми чорними очима заглядала у вікно осьвіченої хати, і кожному нашіптувала свої чорні думки...

Заколихала ся жовта пляма перед очима Петра Хведоровича, мов зносила неспрявітні тіни. Вони задрожали, поблідли, розтали... Знову сьвіт... знову день... і пусто, і холодно у сірій хаті! Петрусь лежить на постелі і дожидає своїх товаришів обідати. Убіг попечко; уплив гордо Шестірний; не чутно тільки було важкої і нескорой ступні Жука. Жук аж над вечір вернув ся. Ніхто його не спитав — де він був; нікому і він не казав про се. Каптанок, заснований павутиною, та темне лице, казали, що Жук був у якомусь глухому і темному місці.

— Де ти, як чорт, убрав ся в павутиння?
— не витерпів попенко...

Жук грізно глянув через плече на спину каптана.

— Проклятий карцер! — промовив глухо, і сів їсти.

Усі похилили ся, похмурили ся; одні білі зуби Шестірного вискиряючись блищали як сніг із темного кутка хати... Заболіло у Петруся під серцем; здавило щось під горлом; він опустил ся на постелю...

На ясну жовту пляму мов що дмухнуло — і загасило її. Нічні померки розлили ся кругом.

Не швидко вже Петро Хведорович розкрив очі....

І знову рожевим сьвітлом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. На дворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож уніс миску і кухоль із водою. Знову умивання, снідання, до якого не доторкала ся Телупнева рука... То був сухий і блідий Петро Хведорович, а то аж почорнів. Гаряча згага поналила його уста, — вони були чорні; огонь тривоги вилизав глибокі впадини в щоках, — аж усмоктали ся вони в середину, скули і кістки гостро повидимали ся з під сухої жовтої шкурп; одні очі горіли болізним сьвітлом; білки їх були мутно-жовті, перевиті, як павутиною, кривавими жилочками; зіньки тліли, як потухаюче угілля. Страшно було глянути на Петра Хведоровича! Він ледве-ледве на ногах держав ся. То не чоловік, а тїнь чоловіча слоняла ся по хаті: її не було спокою на сїм сьвітї, і не приймала її сира земля!

Поснувавши по хаті тїнь знову лягла — і в рожевому ранішньому сьвітлі зняли ся її чорнії думки: як голуби-вертуни закрутили ся вони по хаті; як сніг у заверюху заграла свого веремія. І знову йому привиджуєть ся знайома велика хата у великому місті. І знову він із своїми давніми товаришами. Тільки все це перемінило ся, — піросло. Шестірний дивив ся уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з голочки; усе на йому чистеньке - гладеньке, як і лице Шестірного — біле-румяне; одні тільки очі та зуби не перемінили ся: очі — з зеленим виблиском; зуби — як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвалькуватий, такий неохайний коло себе, як і давно! Каптан у шір'ї, в пилу; сорочка чорна, помята; обличчя, правда, подовшало трохи, та очі ще більше позанадали в середину, зробили ся і хмурі і непривітні. Поенко — у червоноватому сурдуті, у рябій жилетці, у басаманистих штанах, пригладжений як киця, припомажений, наперфумований... Сам Петро теж перемінив ся — підріс геть. Він уже в пятому клясі; Шестірний та Жук — у сьомому; а поенко — в богословії.

Ніч на дворі, — холодна зимова ніч, у суботу проти неділі. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного сьвітла, до блискучого самовара. І коли на дворі вітер вие разносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками, — там у хаті, в теплому затишку іде тепла розмова... Очі любо грають; із уст не сходить весела усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм.

Такі вечери часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те. Кругом померки, світла не має; червоне зарево полум'я готить із пузатої порепаної груби — і світить на всю хату, усе украшуючи в червоний колір: стіни, долівка і шибки — все миготить, мов розтоплене золото... Усі сидять коло груби і дивляться на огонь, на його огненні язики, що сплівшись у купу лижуть із усіх боків сухі дрова. Дрова тріскотять від того гарячого лизання, лопотять огненними іскрами і зливають ся в одну хвилю огню... Тремтить та хвиля, — то піднімаючись високо в гору, то склоняючись на бік, — і разом з нею тремтить по хаті червоне світло, а в світлі колишуть ся і бігають довгі тіні... Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — трусить ся мов од холоду; Шестірного — сидить на стільці, і схиливши голову переходить то в одну то в другу сторону, куди повійне огненне зарево. Петрову тінь мов хто поставив серед хати; — вона то підскакує в гору, то опускаєть ся у-низ; а тінь попенкова ні всидить, ні встоїть, ні влечить. То вона опинить ся коло тіні Жукової, задривши до гори одну ногу; то сяде і колихаєть ся на рівні з тіню Петровою; то згорбить ся — мов хоче поцілуватись із тінею Шестірного; то заскаче і забігає по всій хаті, по всіх кутках... Коли тіні стрибають, скачуть, трусять ся, товариство, не дивлячись на те, веде мирну розмову. Попенко розкажує про своїх знайомих бурсаків, про їх завзяте, про їх п'яні погулянки, про розбій цілої валки обходу, про сільських попівен, попів, матушок...

— Попенку! перервав його Жук. — Оце ти розкажуєш нам про свою братію — сьмієш ся,

глузуєш із неї. А що ти думаєш за себе? Де ти себе приткнеш, куди подінеш? Мабуть так як і дід, прадід та батько поюртуєш ся, покрутиш ся, поки молодий, а там — і собі тієюж стежкою... Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зівеш своє кубло, та й будеш службу Божу правити, народжених хрестити, померших ховати, а молодих вінчати?... Чи як?

— А тож! — одказав попенко: — Учись, учись у сій проклятій бурєї, тай покинь так на самім кінці? Себ то пливни-пливи, а на березї возьми і втопись?!... Може й погуляю який там рік та другий, поки вишукаю багатчу попівну, та крацу парохвію; а там... пострижу ся... Нам один шлях!

— А далі вчитись? — пита Жук.

— В академію? Ну її! Ще в ченці пострижуть...

— А в університет? Тепер же й вам можна...

— Чого я піду туди? Чого я там не бачив? Хіба мнї університет хлїб дасть? Тут же певне знаєш, що хлїб буде; а там — пошукай його? Багато я бачив студентів, що в драних штанах ходять...

— Так! — одказав Жук і замовк, щось думав. — Та, воно і попом бувши можна добро робити — трохи згодом каже. — Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому другому, бо піп так близько до народу; люде привикли поца батюшкою звати... От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу, — дітей учи; у сьвято — народні бесїди, поучай людей уму-розуму... Погано, що у вас медицини не вчать; воно-б як-раз пригодило ся попові.

— Ту-у-ди! — розтягаючи одказав попенко.
— Ради чого я буду це все робити? Що воно мені, хліба дасть? грошей дасть?... Мужик ще поки темний, то й у Бога вірує; а вивчить ся, він і церкву твою забуде, і про батюшку — помвнай як звали. Прийдець ся йому коли не зголоду здихати, то над сухарем давити ся. І поученій твоїх не буде слухати!

— Зовсім не так, Грицьку... Зовсім не те... Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробиш... Тільки роби добро яке йому; не шукай слави та грошей через те добро... Школу поведи так, щоб виходили з неї не писарі — пявки, а грамотні люде...

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув попенко. — У мене може будуть свої діти, яких треба до розуму довести! синам вихованіє дати, дочкам придане надбати... бо хто тепер бере безприданок? Хтож мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?!

— То і ти думаєш, — усміхаючись вмішав ся Шестірний, — що громада сама своїми силами вибеть ся?

— А тож. Від кого ж їй помочі ждати? Шестірний зареготав ся.

— Чого ж ти сьмієш ся? Ну, кажи, що ти думаєш?

— Я? — сказав Шестірний. — Я думаю так: попадись ти з оцим словом кому-небудь, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Макар телят ганяє...

— Чого? що ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада сама себе знає... їй не треба ні старших, ні...

— Воно коли хоч, то краще-б було, як би були усі рівні. Оже поки цього ще не має, то я нічого й не кажу про се. Я кажу тільки, що громадї нічого від старших добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама його придбає?

— А ось як... По мойому, великий, хто хоч трохи вище став од сірої маси народу, — не лїзь у пани, не висекай із народу крови, а віддай йому й те, що через народ придбав! — Се кажучи, Жук устав — і погляд його сьвіттив на всю хату.

— Що-ж я через народ придбав? — допитував ся Шестїрний. — Науку дав менї народ?

— Дав! — із запалом відказав Жук. — Він гроші дав, щоб тебе навчили!

— А віддай йому назад ті гроші, то думаєш, він науку заведе на них? У шинку проє!

— Що ти сим хочеш сказати?

— Що без правителїв твій народ ні к бієу не годить ся!

— Хто-ж проти сього спорить? Ти мене не розумієш. На що і правителї, як не на те, щоб вести народ у перед? Знай же це! Тільки-ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього своїйому народови. Він ніколи не зречеть ся ні своєї власти, ні свого права — ні тоді навіть, коли власть його зовсім не потрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде! — одказав Шестїрний. — Завждї будуть розумні люде і середні люде... Розумні завждї будуть правити середніми...

— Чи правити-то?! А чи не робити одно добро без твого правезу?

— Тож — і робити добро...

Жук як опарений скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти певно в управителі полізеш? — якось глухо скрикнув він.

— А тож! Ширша постать — більше на-жнеш.

Огонь у печі потахнув; перегоріле угілля тліло, та вже на давало вогню. Ще спереду видвілись темні постаті товариства, — за те за спиною стояла ніч і заливала все темнотою. При останніх словах Шестірного у печі якось невідомо схопився тонкий струмок огню, — видко, знайшовся десь неперегорілий прутик, — і огонь освітлив усю хату. Лице Шестірного виступило ясне, моложаве, з білими вискіреними зубами, наче збиралось унятися ними в когонебудь. Лице Жукове було хмуре-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, як стовпець, стояв попенко з заложеними в кишені руками; а Петро сидів рядом із Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збирався сказати: „Годі, перестань! тут не знайти тобі теплого привіту... Бач, який холод навкруги!“ То було на хвилину. Прутик, згинаючись у три погібелі, згорів — і світло погасло; білий попіл прикрив зверху червоне угілля... Повіяло справді холодом; обдало темнотою, забуттям...

Петро Хведорович закрив очі. Чи то був сон, чи мана його? Навряд, щоб сон, — бо Петро Хведорович кинувся мов опечений. Він хотів щось сказати, — та язик не повертався у роті, — задубів; важке зітхання сперлося,

в грудіх. Він захлиснув ся ним, як захлистуєть ся чоловік водою; а перед очима стояла вже нова мана... Стояв цілий збір учеників, учителів, інспектор, директор... На столі лежала книжка у жовтій палітурці; — та сама книжка, яку часто читав Петрові Жук, і яку у його узяв надзиратель. Як він про неї дознав ся і як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці, — про те ніхто не знає; знає тільки Петро, що з вечера Жук із Шестірним за-щось довго змагались, а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці... У зборі усі були на кару виведені... Ось — прочитали про вину Жукову... Ось оддали йому щось у руки... Цілий збір заколихав ся — і Жук вийшов із гімназії.

Як вернув ся Петрусь до дому, то Жук укладав уже свої пожитки. Він був якось разом чорний і ясний, і трівожно бубонів: „Петре! Тепер мої руки розв'язали ся... Сім літ вони були спутані, — сім літ у мою голову заганяли ся цв'яшки гімназичної науки... Як вона не тріснула від неї?! А коли не тріснула, то нічого про се й згадувати...

— Як же тепер думаєш бути? — питав його Петрусь.

— Так як і всі люде... Щож? Доступу мені в університет нема... Подякуєш за це від мене Шестірному: скажи йому, що він не забарить ся високо піти у гору! Це не посліднє наше розставання... ми з ним повинні стрінутись знову — може в таких узьких суточках, де вже не розминемось так... Одначе хоч і не кажи; він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи свої душі та свого серця... Коли тобі

як небудь прийдець ся круто на сьому широкому сьвітї, — знай: отея рука, хоч не богато, а запоможе тобі!

Жук подав руку Петрові — здорову, чорну, гарячу руку... Петро плакав. Обняли ся, поцілували ся. Жук зложив свої пожитки на віз, сїв — і поїхав... Мов хто леду приложив до серця Петрового, коли повозка скрила ся з очий; мов хто задавив його за горло руками: сльози у три ручаї облили його лице... Він упав на постелю — і довго плакав, важко плакав... аж поки не спустило ся сонце за гору, не обгорнула ніч землю, аж поки не прийшов Шестірний з гостей, червоний — веселий. Від його страшно несло хмелем... За ним незабаром убіг поненко. Він десь цілий день скривавсь. Ускочивши в хату він хотїв щось сказати Жукові — і великим дивом здивував ся, як почув, що Жука вже нема — і не буде.

Сїдало сонечко в сизо-чорні хмари; мов шматки розірваної ганчірки висїли вони над горою, а зверху їх гоготїло червоне зарево. Як зарево блїднїло зменшало ся, хмари, живї страховища, роздимали ся, піднїмали ся — і щось страшне гомонїло, блимаючи огненними очима. Ніч чорною марою налягла на землю — і зорі не хотїли її звеселити. Темно, душно, парно, як буває душно і парно лїтньої ночі перед дощем. Ось і він не забарив ся... Шваркнула блискавиця, обвиваючи огненным поясом тюрму, і спустила ся стрілою у яр; гогонула

земля, тїпаючи на своїх широких грудіх як пірину здоровенні палати, височезні церкви і невеличкі прості хати; зацокотали шибки у вікнах: струснули ся підвалини; загуло-зашуміло в повітрі... Дощ як із відра ливув над землею — і зразу покрив її калюжами. Побігли швидко, мов ящірки, потоки з гір, стрибаючи на переступах, звиваючись змїями по ровах, щось глухо булькотючи, грізно пінуючи; зашуміла вода на низині шукаючи виходу, і не знаходячи, булькотала щось своїм бульбатковим язиком, — наче сердилась... Моргала моргавка з усіх боків; переписувала темряву покрученими стрілами блискавка; а грім гукав-торохтав на весь євіт своїм страшним голо-сом...

Усе те слухали люде з великим страхом у душі і молили ся, щоб Господь їх помилував, одвернув свою карающу руку. Чули те й тюремщики — і якісь лихі почутя закрадались у потайники їх серця: вони й собі молили ся, — молили ся, щоб грізний грім розбив їх домівку, а блискавиця обернула її у попіл... Злі, лихі люде! Їм і трохи не шкода свого безпешного захисту, даремного хліба... Злі — лихі люде!

Помчали ся темні хмари далі, зоставляючи по своїм слїді воду, понесли ся вони на другу сторону, гудучи та блимаючи: край чистого неба усьміхнув ся своїм голубим личком із блискучими зірочками-очима. Повіяв легенький вітрець, стручуючи з листя неопавші краплі, блиснув місяць — і усьміхнулась до його земля. Заходив він як староста по горах, долинах, по людських оселях; заглядав у темні шибки вікон, довідатись, чи впокоїли ся люде;

прокрався крізь цямрину в криницю, пірнув на саме дно невеличкою іскоркою, — вискочив — і пішов нікати по калюжах, заглядати в яри, зазирати в провалля.

Люде зраділи, що минула лиха година, — слалися спати. Розбишаки безнадійно махнули рукою, зо зла сплюнули — і собі простяглись мов собаки по своїх норах. Сказано: злі-лихі люде!

Петро Хведорович не спав. Він слухав, як достукував дощ у його вікно, — як гула хата, коли розкочувалися страшні грюканини грому; додивлявся, які кривульки чертили блискавиці. Як же усе затихло, як занімів надвірний гомін, — знову стала над його очима знайома пляма — і знову заходили у ній знайомі тіни... Ось він мчить до дому — вільний, скінчивши гімназію. У його пилом припалій голові зароїлися усякі думки. Сонце стоїть серед неба і світло його розстеляється по полю; то половіє на жовтих нивах жита, то зеленим огнем горить-миготить на ярині, то червоїє на лапастій гречці... на здогін йому понеслись його думки...

— Чие се поле? — пита він у візника.

— Грапове, — понуро одказує той.

— А деж людське?

— Се все грапове: верстов на трицять вповодж і на двацять у шир...

І думає він молодою головою: чи грап то його обробляє, чи копають його білі руки у сій чорній землі? А серце йому шепче: ні, грап у столиці гуляє, тепло йому і затишно: весело і розкішно; і не знає він ні в чому недостачі, — бо не знає і краю у своїому добрі... Тут замість його Німець заправляє: чужими

руками землю оре, чужою працею її оброблює; а Жид за те гроші носить... Тепло Німцеві, тепло й Жидові! Куплене добро, добуте чужою працею, склали на мужичі хури; без краю потягли ся вони степом до залізниці; а там — залізний кінь помчить їх до моря, а море підхопить на свої чорні ребра — і помчить-понесе по всему великому сьвіту, по всій широкій землі, кинувши дома ні більше ні менше — скільки треба на те, щоб не поздихали з голоду робучі руки... Добро пішло по сьвіту, а гроші до пана... І гудуть його палати серед столиці бенкетами, грають огнями, блищать золотом... А тут серед поля скиглить голодний люд свою голодну пісню... Стелить ся вона вітром на мочених його потом ланах, а сонце їх золотить своїм ясним сьвітлом... Що йому до того, хто плаче, хто скаче? Воно веїм однаково сьвітить, і всіх однаково гріє...

І темніє сьвіт ув очах Петрових, — застиляє його важка туча... Ось бовваніє завод. Здоровенний димар викидає клубками білий дим.

— Що то? — пита Петро.

— Винниця.

— Чия?

— Грапова. Жид курить.

— А то чий палац?

— Гранів. Німець живе...

— А то на пригірку чії чорніють хати — з кривими верхами, дїр'явими оселями, оббиті дощем, обшнуровані негодою??.. — думає сам собі Петро...

— Торкай, торкай коней! — каже він одвертаючи лице своє од того...

Коні помчались; дзвоник залізним язиком вибиває йому зичну-голосну пісню... І гуде та

пісня увесь шлях, усю велику дорогу аж до рідного дому. Там стрівають його рідний батько і мати. Погорбилися обоє, постаріли. Не старіє тільки радість у їх серці: батько радіє своїм сином; мати не надивить ся на свого сокола.

— А куди, сину, тепер? — пита батько.

— А туди, куди й усі. До університету, у Київ.

— Тепер, сину, небезпечно по тих не-верситетах, — каже мати: — гонять вашого брата, — кажуть: із учених усе лихо встаеть...

— Петро не той, стара, — відказує батько: він не стане з такими братати ся!

У Петра дух захопило у грудях. Шкода йому рідного батька й матері, що зросли у пньших установах, вигохались на иньших звичаях... „Что мнѣ и тебѣ, жено?“ вчуваєть ся йому — і носить ся перед його очима сьвятий образ сьвятого чоловіка.

— Чи знаєш, сину, Шестірного? — пита мати. — Ви з ним хоч і не разом ішли, та ти би повинен його памятати.

— А що він?

— У столиці вчить ся. Через рік, кажуть великим паном буде...

— А де Жук? — пита Петро.

— То — пронащій, сину! — безнадійно відказала мати.

— Як саме?

— Так. Змандрувавсь кудись. На заробітки пішов, чи що; тільки як пішов, то й слух за його запов... Бідна мати до мене прийде, розпитує за тебе — і плаче, розказуючи за свого. „Чи йому не добре дома жило ся? чи він у чому недостачу терпів?... Дак ні бо, узяв у голову: на заробітки піду! І пішов,

і скрив ся, мій сокіл, і нема від його ні вістки, ні чутки ніякої“... Та так плаче, так плаче сердешна мати!...

Канікули не забарили ся пробігти. Петро знову в дорозі. Виряжав його батько наставляючи, а мати наказуючи, щоб стеріг себе, не давав ся у руки „лихим людям“, яких тепер стілько розвело ся, що хотять у достачах усіх зрівняти, — зрікають ся свого добра, свого роду, і йдуть на неминучу погібіль... „То лихі люди!“ каже мати. А серце Петрове болить, разом із материним серцем... Йому вчуваєть ся пісня голодного люду; йому ввижають ся їх недостачі, їх заболочені коряві руки, їх попечені види, їх печесані, кустраті голови... Ось ціла вервечка їх, із засуканими по локоть рукавами, з перегнутими спинами, ворушить ся по жовтій ниві... Як крюк журавлів, тихо-помалу сунуть ся вони у перед та вперед, колишучись-хитаючись; по перед їх — стіна жита; по заду, — як побите військо своши лежать рядами... Клонять ся довгі стебла до долу, — лягають під їх зубчастими серпами... Сонце стоїть над головою, пече, а не гріє. Біжить піт із женців, заливає очі, капає з носа мов з лійки. А вони все колишуть ся, все посувають ся далі та далі... Ось — підвелась одна молодиця у чорній дерзї, підперезана червоною крайкою. Ухопилась вона нестямно своїми руками за спину і кривлячись, розгинала її охаючи.

— Боже поможи! — обізвав ся Петро з воза.

— Спасибі.

— Своє жнете?

— Ні, панське.

— А з якого?

— З десятого...

Возниця став даючи волю паничеві побалакати.

— Поганяй! поганяй швидче! — каже Петро.

Коні рвонули; курява знялась — і видно тільки було, що молодиця знову схилилась — і знову заколихала ся її постать. Далі курява усе закрила. „Лихі, лихі люди!“ думаєть ся Петрові, а серце його щемить, болить. Окриває його важка туга; обгортають чорні думки голову; а перед очима — з одного боку мати шепче: „лихі люди!“ а з другого — вони, лихі, стоять, і вказують йому на тільки що проїхане поле. „Дивись! дивись!“ мов кажуть їх понурі очі... Петро й без того бачить... „Ой, мати, мати! ти-ж учиш любити!“ шепче Петро... Вириваєть ся у його з душі якийсь крик журби, якийсь лемент горя і росте, росте у його серці, окриває думки; ширить, просторить перед очима знайоме поле, перегнутих людей...

Скільки раз по зеленій весні
Бачив вас по долинах розлогих?
Слухав ваші тяжкії пісні,
Ту голодну молитву до Бога?!
шепчуть гарячі уста Петрові...

І тепер, тільки вийди на шлях,
Ховрашки мов розкинулись люде
По безкраїх розлогих степах,
І їх пісня тугу мою буде...
Та туга з їх сльозами зросла,
У нужді та неволі кохалась,
Через те і важкая безмірно така,
І як степ той — широка-безкрая!

Далі... далі... Степи широкі, могили високі, села з дрібною дїтворою, що в одних сорочках, побравшись за руки, ганяє по улицах,

босими ногами слід пише, малими руками підкидає пил у гору і криє себе мов запоною від цікавих очей... Хутори німі між горами, яких покій сторожать зелені верби, посихлявши свої віти в колодязь. Городи курні, не чисті, з тисячою жидови, що як черви кишить серед базару, серед міста, виглядаючи з крамниць, із шинків... І знову поле, і знову перегнуті люде, могили, хутори, села, городи і нудна та курна дорога... Далі... далі... Ось заєніла на небосклоні попруга. Чи ліє то? чи гори? Ось блиснула золота баня з церкви, зазеленіла її покрівля, забіліли боки... Цілий ряд палат, будинків, мов ряд білих зубів виставив ся на горі... Кіїв! Кіїв!.. Тихий, мов підземний гомін разом із клетотом дзвонів доносив ся до його вуха... Де-ж Дніпро?! Ось і він — синій, аж чорний, як шкура велетня змя, підіймав свою гребінясту спину, роздимає покручені боки — і з ревом та гуком стрибав на кам'яний беріг; думка то збити з ніг німу величезну гору!! І сердитий! лютуючи від невдачі котив назад свою піяву хвилю.... Далі!.. швидче!! квартира на кінці Кіїва... університет... товариство... Скільки то його? З різних кінців, із різних сторін налітало ся юнацтво набіратись розуму, слухати правди - слова... І всі молоді, як перемиті, і всі — хоч часом прикриті і латами, пригнічені нуждою, а з гарячим завзяттям у серці бороти ся з нею. — з дужими руками поміряти ся з життям, — з гарячою головою, повною надії широких, шукання правди... І все те тільки й дивить ся уперед, тільки й знаходить там свою утіху, свою радість, своє добро. Теперішнє, що колесить кругом його, таке неспривітне, таке темне, безрадісне!...

Там тільки, у туманному просторі грядущого горить - сяє сьвяте сонечко! До його, до того кращого стану, де не чути сліз та горя, де не видно нужди та недостачі, де воля усьміхається своїм теплим сьміхом, — до його тільки й наброїли ся отей молоді сили! Кожен тільки тим і живе і дише, кожному воно сниться і ввижається. А тут? перед очима? Се треба розвіяти як пил; змести як нечистоту; вирвати з корінням як погану кропиву... Прикрим поглядом дивлять ся на його молоді очі; холодним сьміхом обдають його гарячі уста... Тепле юнацтво! чесне юнацтво! З його клекотом зливав свій голос і Петро; до його надій притулив він і свою сьвятиню; до його сили приложив і свої руки — і... помчав по тій широкій річці розумового життя, яку коять університети.

Він такий чулий до сліз та до болю, вразливий до безталання та нужди, — він узяв ся ті сльози виводити, ту нужду показувати... Гарячим словом, як острим ножем, він вирізував, обчерчував тяжкі візерунки нужди; в страшних картинах безнадійности та горя малював він її гіркі заходи. Перед очима він ставив живих людей, з живими муками, з своїми невеличкими надїями: тільки хату теплу, працю повсякчасну, безнужне життя, — і того не має!.. І стогнали перед очима люди, розливаючи свої живі сльози... Товариство обгорнуло Петра як доброго товариша, привітало як свого небезталанного писаку. Воно покладає великі надїї на нього, помагало йому у його праці — то добрим словом, то розумною порадою.

— Знаєш, Петре, що тобі бракує? — раз снитав його один із товаришів, прослухавши

сумну його приповістку, як Жид обдурює хлібороба.

— А що? Кажи.

— Ти мало бачив людей. Ти все малюєш нам тільки своїх хліборобів та орачів. Правда, добре малюєш; та хиба-ж тільки все хлібороби та хлібороби? Є багато й майстрових, усяких ремесників. Ти нігде їх нам не вивів, не показав, — буцїм їх і немає, і ніхто не бачив їх ніколи... Чого краще? Щоб не далеко ходити, — ти бачив наших рибалок?

— Ні.

— Гее! Завтра, братця, ходїм на рибалки. Чуєте? Завтра, скоро сьвіт — туди. Там можна і їсти зварити, хліба тільки візьмемо.

— Добре! Добре!

Другого дня ще не вепїло сонце виткнутись, ще не вепїло продрати свої огненні очі, коли кїївські гори курили ся туманами, а Дніпро, запнувшись своєю димчатою запоною, ховав ся від людських очей, — по зеленій оболонї метушили ся в туманї якісь тїни. То Петро з товариством простував до рибалок. Туман обдавав їх своєю холодною парою, осїдав на їх дощовими краплями; велика роса мочила їм ноги. Вони йшли собі — молоді, жваві, веселі. Вели жартовливу розмову, співали пісень, ганяли ся один за другим. Отсе — крізь сїрий туман щось зачорніло; пляма дедалї все висовувалась, виразнійше витикала ся.

— Що то — сїно? — сштив хтось.

— Та то-ж курїнь.

Підійшли. Кругом курїня не видно нікого, тільки поверх його лежали сїтки, та геть одсторонь на вбитих у землю лозинах дебелїв невід.

— Чи тут є хто? — спитав один із товаришів відхилиючи двері в курінь.

Звідти не одкликав ся ніхто. Де-котрі порвали ся увійти у курінь.

— Не ходи туди. Там нема нікого.

— Та ні, он щось чорніє, — сказав один і нагинаючи голову пішов. За ним і другі.

В курині було сиро; трюхла солома жовтіла, по боках стояли казанки, лежали торби; в одній мисочці жибріла мілька*), у другій — жовтіло пшоно. Геть, аж у самому кутку, на розісланому сїряку лежав чоловік. Голова його закустрана; борода виспала як щітка; на виду — одні кістки обтягнені блідою шкурою; очі великі горіли якимсь болізним огнем. Чоловік лежав, і не кажучи ні слова дививсь на їх своїми гарячими очима.

— Здорові були! — привітало його товариство.

Чоловік скривив ся — і ледве чутко вимовив: — Здорові.

— Що це ви, дядьку, — недужі?

— Оох!.. бодай не казати! — й безнадійно махнув рукою.

— Що ж у вас болить?

— Та все болить... — Чоловік став підводитись, і чутно було, як хрущали його кістки. — А найбільше руки, — передихаючи вимовив він. — Ще хоч би не сї виразки... — і показав свої чорні порізані пальці. Широкі шрами, уже підживші, перетинали ся недавніми, що мов серцем були порізані, червоїли і ятрились — сказано, не можна ні до чого і торкнутись...

*) Дрібна риба.

аж пече — так болить... Пальців не можна зігнути... О-ох! — Він узявсь за голову, рукою і промочив смажні уста язиком.

Товариство з жалем дивило ся на його.

— А де-ж ваші?

— Та ще не вернулись. Вони надходять тоді, як сонце геть підобеть ся.. А ви що за люде?

— Та ми з города... Вийшли погуляти, та й завернули. Чи не можна у вас риби здобути?

— Подождіть, наші прийдуть.. Може й можна буде. Не ловить ся щось і риба тепер. Чи її виловлено, чи такі вже літа настали. — Господь його знає!... Колись було закинеш раз невід — насилу витягнеш: а тепер — бовтаєш ся цілу ніч, — змокнеш, вимориш ся як собака; а що того влову? І на базар соромно піткнути ся!... А треба-ж і за воду заплатити, і на невід відділити... Беш ся, беш ся, як риба об лід, а що того заробітку? Що заробив — те й віддав: а собі знову позичай... Трудне наше життя!.. Ще-ж хоч би здоровий був, а то от валяєш ся, як я тепер.. то вже краще з човна та в Дніпро! Учора жінка приходила... їсти, каже нічого. Думка - то, чоловік заробив. А чоловік — дохлий валяєть ся.. Посиділа — посиділа, пожурила ся — поплакала, та з тим і до дому пішла. — Знову чоловік провів по лобі рукою, знову промочив язиком смажні уста.

Товариство заметушило ся, стало шептатись... Де скільки срібляків упало коло чоловіка на сїряк.

— На що се? — спитав він.

— Візьміть, дядьку, на ліки буде.

— Спасибі вам!

Сонце почало підбівать ся крізь густе курище туману, здавало ся воно мов стиглий червоний кавун. Туман по троху рідчав як молоко, білів. До куріня доносив ся глухий людський гомін і томлене чавкання ступнів.

— От, і наші йдуть, — сказав чоловік.

Гомін наближував ся: стало виразно доноситись слово. Чогось затріпало ся серце Петрове, як він почув той гомін. Якійсь рідний, знайомий голос здав ся йому. Товариство почало виходити з куріня; здоровкалось із рибалками, що порались то коло снасти, то коло свого убогого господарства. Ті знімали сухий невід, вивішували мокрий, щоб просушував ся. Чорний мордатий чоловік, як медвідь зарослий, ухопив здоровенну кошевку з рибою і з натугою поніс її у курінь.

— Що, Пилипе, не краще тобі? — спитав він болящого. Ще знайоміше здав ся той голос Петрові; він десь його чув, тільки не пригадає де.

— Та все однаково... Чорт його знає, що й робити, як не поліпша, — одказав болящий.

Петро глипнув над курінь. Чорний чоловік як раз виходив із дверей; очі їх стріли ся.

— Жук! — скрикнув Петро.

— Петре! — придавив Жук — і кинулись один другого обнімати, цілувати.

Рибалки дивились — і дивувались, що панич так обнімаєть ся та цілуєть ся з їх чорним товаришем.

— Як, се ти? Яким побутом? Не ждано, не гадано!.. — казав Петро.

— Отак, як бач. Рибу ловимо.

— Братця! — гукнув Петро до своїх. — Мій давній товариш — Жук.

Товариство підходило, знайомилось. Жук познайомив і їх із своїм товариством. Незабаром заблищало огнище коло куріня; захитав ся казан на триніжку: варило ся снідання. Рибалки й студенти, як рідні брати, перемішали ся між собою; посідали кружком недалеко од багаття — і почали балакати. Де які розпитували рибалок про їх працю, про лови, про снасть; ті одказували і розказували. Жук із Петром одрізнились геть одсторонь, і вели між собою розмову.

— Так се ти приїхав у Київ премудрости набіратись? — питає Жук Петра.

— Як і всі. А ти-ж?

— Як бач. Шукаю премудрости у Дніпрі.

— Як був я дома, то твоя мати скільки раз була у нас. Розпитувала за тебе, — чи не чув, де ти? Плакала, — сказав Петро.

— Не вона одна плаче на сьому сьвітї, — журливо одказав Жук. — Ще її доля й нічого. Другим їсти нема чого, у чужій холодній хатї здихають. Щож будемо робити?

— То ти хоч би написав до неї, що живий, здоровий мов...

— На що? Щоб приїхала сюди довідуватись? Не треба!

Розмова на час перервалась; обидва задумались.

— Не так, Петре, — почав знову Жук журливим голосом, — не так наше життя порізнило ся, щоб ждав я від матери якої небудь помочі... Вона, вигодувана крепацькими руками, вирощена у панській сім'ї, не буде чистити тієї риби, що син її наловив своїми руками; не буде ходити коло мого товариства, коли воно зляже, як отой лежить; не дасть свого добра

гоїти болячі виразки та порізи; не допоможе бідній сім'ї безталанного рибалки, коли заробітку не має і вона, холодна й голодна, клене своє тяжке життя у чужій хаті... Чого ж нам сходитись? на віщо стрічатись? Щоб вилити каплю панських сліз на якесь безталання свого сина?.. Господь із ним! Хай дожива вона віку на своїм добрі, а я... Я, як бач: знайшов собі і захист і роботу! Колиб ти знав, що за добра душа, що за серце отсей темний необтесаний мужик, як його усі величають! Йому просвітити бракує — правда! Та деж йому її узяти, коли йому й хліба не стає?! А що до душі та до серця, — то хай наші пани поповчать ся у його і добро так любити, і лихо прощати.. Я, Петре, з ними косив по Катеринославських степах; тягав чуже добро з барок і нагужав судна на Дніпрянському лимані; був по всяких заводах... І скрізь воно однаково! Все воно тепле, привітне... Тепер-от рибалкую...

— Щож тебе сюди привело?

— Сюди?... От ви і в Києві живете, і людьми освіченими зветесь!! Здасть ся-б, повинні повернути очі на громадські справи... Кому ж більше, як не вам?.. Коли бачу — кий біс! Вас вабить головне питання, розумові замахи, а до життя, до громадських справ — вас не тягне! А колиб ви знали, скільки слёз та горя веде за собою яка небудь одна справа, одна установа, що, сидючи в теплих хатах, вигадують ваші-ж просвітителі! Вам байдуже, що зробив із рибалками хоч-би один тільки закон про оранду рибних озер та затоків?! Удавила-б Київ тая тисяча-друга рублів, що наймає він свої рибні лови... А подивив ся-б ти скільки рук остало ся без роботи, скільки

голодних ротів швендяє по городу?! Подивився-б ти, яка драма, скрита драма, йшла і ще йде он по тих обідраних, облупаних хатках? Там із голоду люди здихають! А яка шкода, яка велика утрата в тому, що звать вони „духом підприємчivosti“, коли-б вона засновувалась не на кулацькім праві, не на грошах орандарів, а на праці намозолених рук робочого люду? Спершу всі ті рибалки ділили ся на невеличкі гурти; кожен гурт мав свій громадський невід, свої сітки, свої снасти; чоловіки ловили рибу; жінки її спродували — і заробітком ділили ся по рівну. Потім сказали: плати за воду! Хай так... Складали ся гурти собі платили. Чого-б, здасть ся, більше? Ні! знайшлись такі, що заздро подивились і на сей заробіток. Замулила їм очи та щербата копійка, що лежить у кишені бідного чоловіка... Заздро стало, що в рибалки в кошику трінаєть ся де коли жива осятрина або стерлядь... Вони думають, що він її уминає з борщем або з юшкою... А того й не бачать, що той осятер, або тая стерлядь тільки й боронить його від голодної смерти! А скільки вона стояла порізаних пальців, безсонних ночей, тривоги сім'ї: чи не сталось чого з чоловіком, чи батьком? чи не скрила його чорна Дніпрова вода?... Того ніхто не чув і не бачив. Бачить осятрину або стерлядь — йому й заздро стає! Щоб йому лопнули очі!.. От і пішов він у думу і наддав тисячу більше від рибалок... А ваші просьвітители і тому раді, може що й їм перепаде з тієї тисячі!... Завів свій невід, сітки, снасти; понаймав робочих і не пускає нікого на своїй часті ловити. Приходить ся другим із голоду вмирати... Що йому за діло? Він купив право

на улов; а ти хоч здихай! Коли в тебе є гроші, — іди поміряй ся з ним; а немає — здихай!... От яким побитом погібли наші рибальські громади! Оце одну якоесь настягав я; держу, підучую боротись, — та й не знаю, що з цього вийде... Поки-що все гаразд... Так отаке моє життя, Петре! А тиж як думаєш за себе? Куди приткнеш ся?

— Я? Я ще не знаю, що з мене буде, куди себе ткну. Набіраю поки що сили; удиляюсь у вічі людському життю, — думка колись виводити.

— Писателем хочеш стати?

— Еге-ж. А ти як думаєш про се?

Жук скривив ся і почухав ся.

— Ти не згоджуєш ся? — спитав Петро.

— Любов співати? — бовкнув Жук.

Як холодною водою обдало Петра зразу; зневага і ураза проняли його серце. Жук побачив.

— Вибач, Петре, — замовив він далі, — я, коли хоч, не бачу справжнього діла з писателства. Що се за діло? Так, із жиру, багаті люди, не знаючи нужди, пробавляють ся.

— Он куди ти ухочив! — сказав Петро. — От-то! Довго-ж ти таки возив ся з темними людьми...

— Тай сам помазав ся їх миром?

— Ні, гірше... І у простого народу є пісня, казка...

— Що-ж, він нею живе?

— Живе в часи спочинку. Коли руки його спочивають, душа і серце просять роботи.

— Хай і так... Тільки се не дає йому їсти.

— Не дає. Ти вчиш його найлегче добути, а я обертаю людські очі на страшні картини нужди та горя, буджу жаль у серці...

Жук зареготав ся.

— Вибач мені, Петре! Зроби ласку, вибач за мій сьміх! О-ох! не зможуж я удержати ся, дивлячись на те, що ти таким благим оком та добрим серцем поглядаєш на діла миру сього... Хіба золото має серце? Та хіба металь проймеш словом? О, Петре! ой, голубе мій! Не тут би тобі жити; не з цими скаменілими душами...

— Коли вода камінь пробиває, а тоб живе слово не вразило душі? — одказав Петро.

— А через скілько літ ти повернеш людські голови на сей шлях? — спитав Жук. — Дай Боже, щоб через вік спізнали тебе люди і почали так думати, як і ти думаєш!.. Візьми великих учителів, — глянь на самого Христа... А я, Петре, тепер живу... сььогодні живу і сьгодні немає мині їсти, і ніхто мині не дасть хліба сьогондья... Щож мині з того, що через вік буде, коли я сам із голоду здихаю?..

— Не можна-ж усього зразу узяти.

— Брехня! — скрикнув Жук. — Не можна усього, — бери частину!.. Я довго, Петре, думав над цім, і додумав ся ось до чого: не можна просьбою — бери силою! Бий ся! борись, а бери!..

Петро мов хотів був перечити.

— Стій! не переч! Ми нічого не виспоримо... Ходімо краще їсти... Ми розуміємо добре один одного, — сказав задумавшись Жук. — Я тільки бачу, що шляхи наші різні, а їх становище, Петре, однакове... Де воно буде, — чи

на шибениці, чи у Дніпрі... Все одно, де-б не було!

Мов хто обложив кригою Петрове серце, мов хто холодними руками узяв ся за його горло від тих слів. Темне і непривітне грядуще підняло свою запону — і глянуло холодними очима... Петро скрикнув — і прокинувся.

Світло борювало ся з темнотою; у вікно заглядало воно мутними очима, а по кутках мов трястя тїпали ся померки. Петро підвів ся, сїв. Серце його страшно било ся; голова горіла. Сон, як живий, стояв перед очима... думки далі його потягли... Далі він бачить, як усі прийняли ся снідати. переєспіваючи сербання юшки веселою, жартовливою розмовою. Потім рибалки повкладали ся спати; один Жук не лягав. Він водив його усюди, показував усі свої снасти, розказував — куди, що і як. Далі обід... сон... Сонце спускалось над вечір, як рибалки почали збирати ся на роботу. Товариство стало прощатись.

— А знаєш, де Шестірний? — спитав Петро Жука.

— А де?

— Правовідом...

— О, я так і знав! От, як живі будемо, то побачимо як він високо піде у гору, — сказав на прощання Жук.

Товариство повернуло на Київ, а рибалки до човнів.

І часто Петро із гуртом і сам ходив до Жука в гості. Приходив і Жук до його. Петро ділив ся з ним своєю працею. Жук іноді робив на неї і свої закиди. І вдячний же був за них Петро Жукові! То було слово самого життя;

слово чоловіка, котрий не тільки бачив усе те, а й на своїй шкурі довідав ся добра того.

Далі... далі... Минали дні за днями... Петро все глибче та глибче поринав у свою працю, зживав ся з своєю роботою. Страшна драма рибальського голоду лежала вже у його столі. Живі люди, живі їх муки заставили й самого Жука здивуватись не аби якому таланові Петровому. Захотіло ся Петрові далі йти; захотіло ся самому повітати у інших обставинах життя. Забажало ся йому побувати між „халамидниками“ — тими каліками-злюдягами, що оселяють кінці великих міст. Захотіло ся йому побачити їх долю, їх горе: чим живе і чим динє сей люд. І... поїхав Петро на останні свої канікули не до батька — матері, — поїхав у місто Н...

Темна дощева ніч; холодна і непривітна хата; німі, мовчазні стіни; вікно у горі перевите залізними штабами домалювали йому картину життя.. „Хиба се життя? хиба можна так жити?“ Він знеміг ся, він упав на постелю. Мороз пробіг поза спиною; жаль здавив серце... „Що я зробив кому? в чім провинив ся?“ — шептав він гарячими устами, не знаючи, що і не знаючи, кому.

З грюком та зиком розчинились двері. Чиясь проворна рука розчинила їх і не одну тільки половинку, а разом обидві.

Почув ся брязк шпор, рин чобіт. У хату вступили разом два чоловіки. Один військовий, у синій одежі з білими викрутасами над ру-

кою. Петро його зразу пізнав; він познайомився з ним тієї безталанної ночі... Другий молодий, з русою бородою, одягнений у чорну сукняну одягу з хвостиками, з золоченими гувзиками і з темно-зеленим коміром; через проріху незастібненого вицмундіра біліла, як тонкий білий папір, сорочка, а на жилетці бовталась золота цепка з брельоками. Сам невеликого зросту, румяний на виду, очі жовто-зелені, зуби — білі, тонкі та довгі, мов голочки. Петро скочив із постелі.

— А, здрастуйте, Теленень! Вот іде прішлось с вамі свідеть ся! — усміхаючись зеленими очима і вискіряючи свої білі зуби привітав ся він.

Петро унялив у нього свої здивовані очі. Перед ним стояв Шестірний!

— Ми с вамі ещо с детства знакоми... Дайте стулев! — крикнув він, обертаючись назад. І митю два москалі умчали два крісла, на котрі й посідали Петрові несподівані гості.

— Ви ещо із гімназії, помніт ся... с тем чорним... как бішь ево?.. Жук, што-лі... — вів далі річ свою Шестірний: — ви ещо с тех лет атлічалісь... ісключітельним образом мислей. Помніте, жолтую кнігу, із которой ви черпали все ідеї?

Петро стояв і не зводив із Шестірного своїх здивованих очей.

— Садітєсь... Чево же ви стаіте? — солодко вимовив Шестірний. — Садітєсь... раскажіте нам все, что ви знаете на етому делу, на каторому мне прішлось с вамі в таком печальном месте ветретіть ся. — Очі у Шестірного помутніли; зуби виблискували.

Петро мовчав — і все дивився на Шестірного. Та погляд його тепер не сьвітився дивуванням, а якийсь огонь займав ся у йому. Краска зразу обдала все лице Петрове... Чи то сором, чи гнів опанував Петрове серце? Ніхто не скаже.

— Што же ви малчите? Садіться, пажа-луста, і розказивайте.

Петро ще глянув, ще; опустився на ліжко — і ліг. Зуби Шестірного зразу потемніли, закрились губами.

— Ви забуваєте долі прілічія, — здвигуючи брови мовив охвицер.

— Пусть уже ми с вамі билі товарищі, — ніби поясняв Шестірний, — ну, і тепер вот желаєм васкресіть все грубості билова таваріщества, но!.. в прісутствіе вот їх... — і він указав на охвицера. Той вискалив свої гнилі зуби. Петро мовчав.

— Пусть так! — знову потяг Шестірний, і очі його загоріли хвижим огнем. — Ви, відно, долгой практикой вирабаталі для сваєво корпуса только два палаженія; стаячее і лежачее.. Пусть так!.. Розказивайте же нам, хатя льбжа, что ви знаєте?

Петро шпарко повернув ся на бік. Грізний його погляд упав на охвицера.

— Ви взяли мої бумаги? — скрикнув він. — Покажіть їх прокуророві, — хай він мене винуватить по них, а не пригадує, що колись було ще в гімназії! — І знову Петро ліг на спину.

Шестірний цмокнув, скрикнув: — Харашо... Ви атказиваетесь ат чістасердечнава сазнанія? Ви атадвігаєте руку таваріща, каторая может бить что нібудь і сдєлала би для вас?

— Я нічого не скажу! — крикнув Петро.
— Міні ні в кого і нічого прохати.

— Очень харашо-с.. Ну, нам здесь нечево делать; пайдьомте далее, — промовив він до охвицера. Обидва зняли ся, поришили чобітьми — і вийшли. Москалі забрали крісла і — знову зачинили ся перед Петровими очима двері.

Гнів і жаль, холод і огонь, радість і туга разом обхопили Петрове серце. Воно тріпалось, як пташка у клітці; виеки сїпало, лице і очи горіли як в огні. Митю він скочив із постелі, ухопив ся за гарячу голову своїми холодними руками — і мов навісний забігав по хаті... Однімаючи руки від голови і стулюючи їх у кулаки, він затїнав ся мов перед смертю і заскреготав зубами. „О, чом я, чом я не впив ся йому у ті зелені очі!“ — сичав його голос по хаті. Петро знову ухопив ся руками за голову; знову забігав із одного кутка у другий. Так миша, ускочивши у мишоловку, що з грюком зачинила ся, бігає — метушить ся: никне туди, кинеть ся у другий бік, поверне назад, — нема виходу, немає волі! Залізні прутя кругом оповили її; а над головою носить ся смерть, ряба та люта, з огненними очима, з гачковатими гострими лапами... І з ляку бігає миша по мишоловці, — ганяє своїми тонкими ніжками по деревляній долівці, учепить ся зубами в залізний прут, — гризь! Не видержав гострий зубок — перецав ся на двоє... На віщо він тепер? Швидко ні один із їх не буде кусати. І знову миша з прожогу кидаєть ся у бік, — знову ганяє по мишоловці...

Над чорною землею прокинув ся сьвіт. Не ясним соняшним оком глянув він на неї після похмурої дощевої ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурилась земля, задиміла; пішов дощик дрібний та тихий, мов крізь сито засіяв; стрепенули ся темні ліси і розправляючи підставляли своє загоріле листя під дрібні дощеві краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки у гору: засумували пил та курява — чорним болотом укрили веї широкі дороги...

Добирало ся уже до полудня. Болотнистою вулицею міста Н. проїзжав невеличкий візок парою коненят, котрі аж перепали ся. На візку сиділа, покрита рядном, стара, згорблена жінка — і знай молила свого візницю поганийти скоріше.

— Ради Господа Бога, ради самого Христа сьвятого, коли ти віруєш у його, — поганий, Іване! — молила вона своїм журливим голосом. — Швидче! швидче! ужеж не далеко... Он до того чорного будинку — та й годі! І коням скоріше спочинок буде... Швидче, Іване!

— Та воно ви цілу дорогу, пані, все швидче та швидче! — одказав грубим голосом візниця: — то он до того ліска, то он до того села, то до тієї хати... Воно то нам сидіти добре, а коні, гляньте, — аж боки позападали. Ще хоч би не путь такий! А то цілу ніч прав дощ, ще й тепер присянає. Ще добрі коні, що не пристали!

— Я-ж прошу тебе, Іване, — мовила жінка.

Іван не сказав нічого, шморгнув тільки батогом по коненятах, ударив віжками — і коні підтюпцем побігли до тюрми. Не далеко від

залізної брами зупинив їх Іван. Жінка скинула з себе рядно і показала на сьвіт своє сухе, жовте, пописане зморщками лице. На голові у неї був чорний платок, на плечах чорна юпочка, з під котрої вибивало ся чорне платя; на виду й очех лежала чорна туга. Тремтячи всім тілом, не від холоду видно, злізла стара з воза і не пішла — побігла до брами.

— Чи можна увійти до смотрителя? — спитала вона часового.

Той гукнув у віконечко; перегук почув ся з двору — і швидко забрязчали ключі, загарчали засуви... Брама розчинила ся, упустила стару — і знову зачинила ся.

— Ви чого? — спитав її неласкаво худий, шолудивий смотритель.

— Побачитись із сином.

— Опізнали ся, матушка!

У старої щось покотило ся по виду.... То може дощева крапля упала з платка?... Смотрителеві було байдуже до того. Та й кому ж до того яке діло?!

— Опізнали ся, кажу, — знов одказав смотритель і одвернув ся.

— Боже мій! Колиж минї прийти?

— Прийом до обіду тільки буває.

— Я-ж із далека приїхала... за сто верстов забила ся. Змилосердїть ся надо мною, — прохала, кланяючись стара.

Смотритель мугикнув, щось процїдив собі крізь зуби і плюнув.

— З ким ви хочете бачить ся? — спитав у голос.

— З сином... з Петром Телепнем.

— З Телешнем?! — спитав смотритель таким голосом, що аж страх пробіг по виду старої.

— Еге... з Петрусем, із моїм єдиним сином.

— З ним не можна!

— Зовсім не можна? — ледви спитала стара.

— Сьогодні не можна; а завтра як вихлопочете розрішення, то до обіду можна.

— У когож те розрішення брати?

— У полковника... — І смотритель сказав прозвище.

— Боже-ж мій! Яж не знаю, де він живе: я приїзжа людина... у мене не має нікого знайомого, хтоб указав!

— Язик, матушка, до Кііва доводить!

Знову якась вода змила обличчє старої. Постояла вона, постояла — і хитаючись пішла назад.

— Треба, Іване, ще до полковника їхати. Так не пускають... — ридаючи, казала вона своєму непривітному візницї.

— Я так і знав, що по городу будемо крутитись, шукати якогось полковника... Господи Боже мій! Коли вже ми спочинемо?! Хоч би пристать де, просушитись.

— Хіба я сама, Іване, не радійша — скоріше спочити? Я-б радійша була на віки спочити, щоб не чути сього й не бачити...

— Сїдайте хоч скоріш! — змилосердив ся Іван.

Стара ледве влізла на візок. Іван повернув коней — скоро вони скрили ся в болотяних городських улицах...

Чи ти чуєш, Петре, хто тебе питає? Чи ти бачиш, хто за сотню верстов, по дощу, по

лихій годині примчав ся до тебе, не спавши й не прилягавши на часину, не з'ївши ні крихтини з того часу, як тяжка вістка дійшла до її уха?

Не чує Петро і не бачить у своїй мишовці. Ноги в його зболіли, руки зболіли, голова й груди. Виморений мов після тяжкої роботи, як сніп звалив ся він на ліжко. Спати? Ні, сон тікав від його, як від напасти: він щасливим закриває важкі вії, покійним застиляє ясні очі! А Петро не знав ні щастя, ні спокою. Душу його, мов каменем, навернули чорні думки, — мов гарячою сїркою пекли його серце, — залізними пальцями давили й переминали мізок. Очі налили ся кровю, покосили ся; лице пожовкло - почорніло, мов земля; від його і несло нею, холодною та непривітною, як буває під осінь. Волося на голові дубом устало, а уста страшно та грізно кривили ся. Що думав у той час Петро? Нічого не думав — і все думав! Він оддав ся на волю своїм думкам, що як голодні звірі метали його на всі боки.

Вечір спускав ся на землю, як знайома повозка знову простувала до тюрми. Знову стара мати устала і мала було йти до брами, та часовий тепер не пустив.

— Атвалївай! атвалївай, матушка! — скрикнув він.

— Я до сина, — простогнала стара. — Ось бумага, що можна з ним побачитись...

— Сєводня поздно. Завтра, матушка.

І заходив москаль як машина коло воріт... раз-два! раз-два!

„Не піду-ж я від тебе, лихе місце, що скрило мого сина... Буду я тут цілу ніч білого

світа виглядати, того щасливого часу дождати, коли побачу тебе, мій сину, моя єдина дитино!“ — не словами — сльозами промовила сама собі мати — і пішла до візка.

Ніч далі та далі насовувала ся; туман густішав та темнішав. Світили ся огні по хатах — і крізь туман здавалнесь жовтими кружалами. Заблищали вікна у тюрмі, мов окате страховище дивило ся сотнею очей.

„Колиб я знала, моя дитино, котре твоє вікно, яб очей з нього не спускала!“ — мовила стара, зітхаючи та ридючи, ридючи та зітхаючи.

Не чув і не бачив нічого того Петро. Він тепер навіть не бачив і жовтої плями, що кожну ніч стояла перед його очима, ні постелі, на котрій лежав, ні стін, що як вороги обступили його. Серед темної хмари чорних думок почувать ся йому крик і лемент голодних, холодних людей, доносить ся їх хрипотіння, їх важке бідкання... Що то там так страшно стогне, мов із під землі падає голос, мов важка гора налягла на груди, й не дає вільно дихати? Чутно скреготання, чутно молитву, чутно голосіння... „Боже наш! Боже!... Діточки мої!.. Сімя моя, сімя моя!“... — Петро задумав ся — і пригадав, як йому прийшло ся в осени проїздити шляхом, де строїлась залізниця. Ціла валка обірваного люду валялась по-під тинню убогого села. Голодний, холодний і недужий, перелазив він із місця на місце, од одного тину до другого, цокотав від лихої трястї зубами, прохав у кожного прохожого палючими очима помочі — і не діждавшись, сціпивши щелепи, страшенно стогнав, молив ся, і може в останнє викрикував найрідніщі, наймилїйші слова... Петрові — мов хто шилом

шпиґонув у серце, — так воно болізно повернуло ся, защеміло, занило... Він схопив ся рукою за груди — і перекинув ся на другий бік. І вчуло ся йому знову голосіння — тонке, тягуче; мов хто тоненьку пилочку угородив йому у серце і зачав пиляти то сюди, то туди, — так щось без'утішно голосило... Петро знову задумав ся, — і пригадалась йому жінка, яку він колись давно, ще невеличким хлопцем, усього один-один раз на віку бачив... Молода, з сухим лицем, замученим нуждою та горем, із глибоко запалени очима, в яких недоля звила своє гніздо, — стояла молодиця серед двору, ламала сухі свої руки — і тужила без перестанку.... Коло неї двоє малих діток божевільно заходилоь тонким плачучим заводом.. За двором стояв чоловік — і мов винуватий, похнюпившись дивив ся у землю. То був староста. Він приніс молодиці звістку за чоловіка. Десять років, як його оддали у москалі, десять років, — довгих, як цілі віки, — вона його дожидала, виглядала, — поки староста не приніс вістку, що її Якова за віщось розстріляли!... А дома-ж він був такий тихий, слухняний!... Молодиця голосила, діти лементували... У Петра в голові помутило ся; під саме тімя мов хто гарячого жару насипав... Він без тямку засовав ся на ліжку, зітхнув — і заскреготав зубами. Димом і темнотою війнуло перед очима, в ухах звенчало та гуло... І довго-довго вчував ся Петрові якийсь недовідомий гук... далі — крик... наче давило курище.. пекло огнище... А це зза хмари мов виткнулось сонце — і осіяло темне поле. По йому вдовж і впоперек бігали коні, переходили люде, палили з гармат, стріляли з рушниць...

Он несамовито звилась до гори скалічена тринога коняка, хропла, кидалась на всі боки, і налитими кровю очима дивилась на людей, що кругом обсіпали поле. Військовий гук не вгавав... Он один чоловік стовбула з землею поздоровкав ся, — тремтить піддливаючи кровю... Он — другий біля його, задравши в гору голову, розкинув ся горілиць — усе де далі синіє та й синіє, закриваючи очі... Он — третій, ухопившись рукою за груди, щось шепче принавши ниць до землі... Чи він поклонн бє? чи він проклонн шле?... чи прощаєть ся з білим сьвітом?! Бог знає. Злякана коняка, загубивши хазяїна, несамовито скаче полем; із усього розгону наступила йому копитом на голову — голова, як горіхова душпаїка, тріснула — шепотання затихло — коняка промайнула далі... А ось — люде ріжними лавами... Іде лава на лаву, посилаючи одна другій олив'янні гостинці, дишучи огнем та димом... А по заду — наче пекло — клекотить огнище: гогочуть гармати... гуде та стогне земля. . Що се?.. Війна! війна!.. За яке добро счепили ся люде?.. За які вигоди кинулась одна на одну така сила людей, мов собаки за шматок кістки?.. Як то бєть ся?.. Кого біють?.. Не помирились царі за царства, вельможі за панства, пани за підпанства — і давай міряться силою: хто більше загубить безневинних людей, хто розіллє більше людської невинної крові... Немає серця — немає й жалю! Що їм до того, що в тій і в другій стороні, по хуторах, по селах та городах снують мов тіні старі батьки, матері, молоді жінки, малі діти, — ламають руки, плачуть, зітхають?! У того нема сина; в того — чоловіка, батька... Серце омліває,

ноги підгинають ся, а уста шепчуть — молитви й проклони, проклони й молитви... Чи то безталанній людині, при нещасті, багато треба?!.. Піна — не піна, кривава смага криє запечені уста Петрови; немов хто придавив його за горло; — захарчав він, застогнав — і кинув ся... У голові — усе пішло колесом, наче справді після чаду та диму... Серце мало не вискочить — тіпаєть ся, шпарко гонить гарячу кров по жилах; бе вона йому у висках, бе у тімя... Петро зітхнув, лїг горілиць притих, мов скаменїв. І снить ся — не снить ся, — чує він і бачить: на краю великого міста сидять три його товариші в кривобокій хатині... Погляд у них сумний, лице сухе, заросле; самі з'одягнені убого, — тільки одні очі й додають краси — виблискують, як зірки зимної ночі... Не ведуть вони розмови — веселої, довгої, гарячої, як колись давно: тільки коли не коли вирветь ся, мов із під землі, з грудей якесь одрубне слово; „Не можна так!.. то не життя!.. це гірше каторги!“ Вирветь ся, роздасть ся по хаті — і затихне... Здаєть ся: ці люде усе вже перебалакали, до всього дійшли, на все поєднали ся... Посумувавши так у трьох, — підняв ся спершу один, потім другий, третій, — вийшли з хати мовчки. На перехресті стали. Глянули в очі один одному; мовчки один одному подали руки — і розійшлись у різні сторони... Петро ще дужче притих, затаїв у собі смертний дух, наче дослухав ся до чогось... „Це не життя! ні!.. яке наше життя?.. що це за життя?“... доносить ся до нього людський гук, як рев лютого моря... Почули той гук високі палати, розкішні будинки — і затїнались із страху... Летить по-

гоня за погонею з одного краю моря до другого; шукає бунтовників, що сполохнули зомлілі людські душі... Куди ховати ся? На віщо ховати ся?.. З чим ховати ся? — Похватали як шуліка курчат... Неприступні мури, чорні кам'яниці прийняли „бродяг“ у свій захист... Чорне страховище, як крук, закрутило ся над їх головами... Де вони тепер? Куди їх заділи?... Ніхто не скаже. Пропали паростки, та не пропав корінь. Настане час — виростуть нові паростки — виростуть — і уразять!... Прудка Петрова думка забігає вперед... Чи то садок видніє, чи город, чи поле?.. Високо поросло роскішне дерево в гору, укриваючи холодком зелену землю, на котрій чіпляючись колосками за гілки, буяє роскішне збіжа... На високих місцях, ізза зеленого саду, мов ізза хмари сонце, виглядають будинки — білі, чисті та ясні... Кругом їх, по садочках, бігають дітки, — заводять веселі іграшки. Старі дивлячись на дітей і собі радіють; а голоси веселих пісень молоднечі, мов щебетання весняних пташок, разом із садовими пахощами проняли усе повітря.. Чиїж то сади роскішні? чие то поле родюче? чиї будинки веселі? Чиї?.. А чие сонце?.. чия земля?.. Хиба воно не для всіх нарівно світить і гріє? Хиба воно не для всіх родить?.. Хиба не кожному треба захватись од холоду, од лихої негоди?.. Петро розкриває очі, підводить ся, і прожогом сплющує вії: через вікно, прямо йому в очі, ударило червоне світло — і засліпило його... Бачить він — червоне світло розливало ся по хаті, освітило сірі непривітні стіни, пописало візерунками чорну долівку, застрибало по його постелі убогій, пояснило угорі невеличку оддушину — маленьке віконце,

з гострими кіхтями... Петро міцно сплющив очі — і, як куль соломи упав знову на ліжку... Задавлене ридання, глухий болісний клекіт у грудях, вирвались із одкритих, смагою спалених уст — понесли ся по хаті, бились об холодні стіни, слались по чорній долівці... І так цілу ту ніч, аж до самого білого сьвіту. Як сонце уже геть підбило ся, упустили сердешну матір у двір. Пішла вона у смотрительську, подала бумагу своєю тремтячою рукою.

— Привести! — гукнув смотритель, і почав ходити по хаті. Пройшло хвилин пять. — Господи! які то вони довгі для матері старої! Ось якийсь шелест почув ся на дворі... Мати! одверни очі!.. Двері розчинились — і в хату ускочив, озираючись на всі боки, Петро. На йому сіра сірячина, як на тюремщику: він нею знай окутав ся, мов ховав ся від кого. Лице його, сухе та чорне, так і ходило ходором! То на йому сьміх малював свої смуги, то страх кривив його корчами... Очі горіли, бігали неспокійно; голова — закустрана, печесана.

— Сину мій! дитино моя! — скрикнула мати углядівши — і кинулась до Петра.

— Цесе... — ховаючи в сірячину голову, одказав він.

— Чого ти? Хто ти?..

— Хіба ти мене не пізнав, Петрусю? — питала жалібно мати.

— Не кажи мені любих слів! Чуєш?.. Чого ти прийшла сюди?.. Що ти хочеш від мене?.. У мене усе забрали, все... Були в мене хороші думки, широкі надії... Нема тепер їх! Чуєш?.. Я по очах бачу, що ти добра людина... Ти нікому не скажеш, що я тобі зараз скажу?.. Кажу — не скажеш?.. Ні... ні... я бачу... По

очех бачу, що не скажеш... Ти добра людина... Чуєш же?.. Слухай: були в мене батько та мати... Ти моєї матері не знаєш?.. ні?!..

— Хіба ти не пізнав мене, Петре? — з плачем вимовила мати.

— Ні-ні... не знаєш!.. Вона в мене добра, учила любити... Я послухав, а тепер караю ся за те... Гляди-ж, нікому не скажи, чому вона мене учила. То — страшне слово! Не кажи-ж! А де мій батько?.. Ти не знаєш де?

— Батько твій дома.

— Правда твоя... А що він робить?

— Мучить ся не згірше, як і твоя мати, — каже стара.

— Не нагадуй мені матері: прошу тебе! Я її любив колись... Що, як я сказав? любив? Кий біс!... Я її не любив... Чуєш, не любив!... Я мучив її... еге... мучив! Тепер се у моді. Чуєш? Тепер того немає... Тепер мука, одна мука... О, мамо, мамо!.. — скрикнув Петро божевільним голосом і заридав на всю хату.

Не здержало старе материне серце: упило ся синовим горем — і... як сніп повалила ся мати до долу.

— Ге-е-е...е-ть! — скрикнув Петро, натягаючи на голову сїрячину і порвав ся до порога.

— Виведіть його! — крикнув смотритель на москалів.

Двері розчинились і Петро з прожогом вибіг, за ним побігли два москалі, що привели його.

— Води! — крикнув смотритель. — Води! помочи старій!

Принесли води, збризули, — ні волосиною не повела. Розціпили ножом зціплені зуби,

лунули у рот води. Забулькотала вода у горлі,
— стара похлинула ся, здригнула — і 'роз-
крила очі.

— О-ох! — мов із під землі вирвалось
із грудей тяжке охання.

Ще раз збризнули водою, ще... Стара під-
вела ся, сіла. Голова у неї, як у п'яної, хитала
ся, не держалась на в'язах.

— Підведіть! — скомандував смотритель.

Підвели стару, посадили на кріслі. Вона
прихлипла свою голову до холодної стіни
і важко зітхала.

— Матушка! а, матушка! — обізвав ся
молоденький москаль. — Напейтесь вадіци!

— Ох... оох!... — стогнала стара. — Сину
мій... сину!.. Сльози градом посипали ся з очей.

— Вадіци, напейтесь, матушка! — гукнув
москаль, підводячи кухоль до її рота. Стара
сьорбнула, ледве ковтула.

— Що ж мені робити бідній? Що мені
казати безталанній?.. — ламаючи руки мовила
вона безнадійно.

— Поїзжайте до дому, — сказав смотри-
тель. -- Що ж вам тут робити? Ви бачились
із сином? Бачили який він... Ми його переве-
демо у больницю.

Стара затіпалась, облилась сльозами,
устала — і ледве-ледве поплела ся з хати.

— Провести! — гукнув смотритель.

Молодий москаль підбіг і взяв її під руку.
Так разом вдвох вони вийшли із брами.

— Ей ти! как тебя? — гукнув москаль
на візницю.

— Іван. А що? -- озвав ся той.

— Іді-ка, паматі давесті старуху до
мєста.

Іван підійшов і взяв стару під другу руку.

— Не видержала, бедная мати!

— Зомліли?.. — спитав Іван.

Довели стару до воза. Підняли, посадили.

— Що ж мені робити з нею? — питав
ся Іван дивлячись на стару, що як закаменіла,
сиділа на возі і не казала ні слова.

— Везі, брат, домої, — одказав москаль.

— Куди ж ти її повезеш?

— Дамої. Известно.

— Як же ти її повезеш таку за сотню
верст?! — безнадійно вимовив Іван.

— Сотня вьорет? Фу, ти, брат!

— А-а, гірка моя та нещасна година, що
я поїхав із дому! — скрикнув Іван чухаючи
голову.

Потім зануздав коней, повернув повозку,
сїв і помалу поїхав назад. Постать старої, мов
який обрубок, колихала ся то в той, то в дру-
гий бік. Москаль стояв і проводив їх жалібним
поглядом, аж поки повозка не скрилась із очей...

— Вот брат, якія бивають дела на світє!
— промовив він до часового.

— Мати? — запитав часовий.

— Мати! — здихнувши, відказав москаль,
і скрив ся у браму.

А часовий знову, як машина, заходив коло
воріт... Раз-два! раз-два!... Петро тільки уско-
чив у свою хату. зараз кинув ся на постіль
і прикрив подушкою голову. Він увесь тремтів,
як у трясці, зкорчував ся і ховав ся під по-
душку. Трохи-перегодом, крадькома, висунув
свою голову з під подушки і почав дослухатись.
Із сусідної кімнати, зза стіни, виразно доносив
ся чийсь важкий, журливий спів. Пісня гула,
як сум тяжкий, тужила — як журба пекуча

на всю тюрму... Плачем бриніла вона у вогкому хатньому повітрі. Петро зовсім розкрив голову, підвів ся, сів. Як привіт знайомого товариша, пісня звеселила його: він почав усьміхатись, прояснитись. Він зразу пізнав і той голос і ту пісню...

— Ага!.. ого!.. — радіючи, скрикнув Петро. — Товаришу щирий! і яким тебе побитом сюди занесло?... От спасибі, так спасибі!... Не жданно, не гадало... Ти кажеш: поїдемо гуляти по Дніпру?... Добре, поїдемо!

Петро схопив ся, заплескав у долоні, забігав по хаті.

— Поїдемо! поїдемо!.. Тільки от-же: тепер Дніпро такий сердитий, а в тебе човен хисткий... Одначе, не біда! Я прив'яжу себе, щоб не хитатись...

Петро кинувсь до постелі, ухопив простирало у руки. Д-е-е-р-р! так і розкріїв його уподовж, видравши стяжку завширшки у долоню.

— До чогоб тільки прив'язати?.. Ага! Ось до сії дошки...

Руки у Петра трусили ся. Миттю він закинув стяжку за стовпчик ліжка, миттю обкрутив кругом шії.

— Саме добре! тепер гаразд!... Одчалою тепер!.. одпихай, брате!

І він вагою усього тіла наліг на стяжку, падаючи на коліна... Сьвіт зразу у вічку закрутив ся, потемнів; голова нижче та нижче спускала ся.. Хвилиною... другою... третьою... Промінь сонця стрілою промчав ся крізь вікно і упав як раз Петрові в вухо. Голова його ще нижче опустила ся, лице налило ся кровю, очі витріщились... а промінь загравав, застрибав на його нечесаній голові. Він мов стукотав

у неї, будив його... Шкода!.. Незабаром сиза хмарка налетіла і вкрала блискуче сонце. Сумні померки розіслали ся навкруги, — усе похмурило.. Тільки чутно — одно гула, одно голосила сумна журлива пісня... Аж ось вона піднялась у гору, забреніла, і — замерла. Холодно і пусто стало. Туловище Петрове божевільно дивило ся мертвими очима на чорну долівку — та нічого вже не бачило.

На третій день над-вечір виїздив із тюремного двору візок, на котрому завжди вивозили гній і всяку нечистоту. Тепер на йому лежало щось прикрите сірою рядниною, а триногу кобилу поганя, ззаду йдучи, кривоногий сторож. То везли шматоване Петрове тіло ховати. Кобила дотягла до кладовища і стала. Між кладовищем і шляхом, коло окопу, чорніла не глибока яма, а на окопі сиділи два грабарі — один чорнявий, другий білявий, і курили люльки. Як повозка наближила ся, вони разом устали і узялись за лопати.

— Що воно таке, скажіть Бога ради? — спитав білявий у сторожа.

— А Бог його знає.

— Старе чи молоде?

— Панич, — одказав сторож.

— Панич?! — дивуючись, скрикнули грабарі.

— Що він зробив таке, що його заперли? — спитав чорнявий.

— А хто його знає. Нічого не зробив; писав щось таке...

Грабарі стали, задумались.

— Отак, Пилипе, — вимовив білявий до чорнявого: — і вчи ся — лихо, і не вчи ся — лихо!

Узяли труну з воза, спустили у яму, і закидали землею.

— Царство йому небесне! — сказав Пилип, закінчивши роботу. — Може він і добрий чоловік був...

— Тю-тю! — відказав сторож. — Яке йому царство — коли повісив ся?

— Лиха вже його година вішала, а не сам собою! — зарішив білявий.

І закинувши лопати на плечі, пішли грабарі позаду воза, понихкуючи люльки. Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розкрило намет свій, — синє, широке, глибоке! Зорі, мов малі діти, видивлялися з його своїми блискучими очима. Місяць плив по небу, розливаючи білясте світло, що мішало ся з легким вечірним повітрям. Безжурно він дивив ся на усе — на гори, долини, на втихаюче місто. Байдуже йому, що робило ся тут, на сій землі; — холодним оком зорив він усюди... Що йому за діло, що край кладовища чорніла свіжою землею свіжа могила? Та і кому яке діло до того?!

Ось на широких майдані, ізза церковної тїни, виткнулись чотири людських постаті. На де-котрих жовтіли на головах солом'янні капелюхи, на иньших чорніли високі циліндри. У одного довга одежа спускала ся до самих стїп; широкі рукави майтолали сюди й туди, — тоді як на иньших були якісь коротенькі куцини. Видно було, що між трьома панами

замішав ся піп. Тихо вони посували у перед; жарти, сьміхи та регіт давали про те знати.

— А ви чули новину? — спитав піп.

— Яку?

— Мої товариші піймались у тюрму.

— Дивно, що твої товариші у тюрмі, а ти й досі ні! — проказав, жартуючи, товстий чийсь голос.

— А справді дивно! — зареготав ся піп. — Йй Богу, правду кажу... Одного пазавчора зловили, і — веселий — знай співає! Мабуть чує свою скору погібель. А другий два дні як повісив ся. Дурний! Коли вже наважив ся вмирати, то так би і вмирав. От би і мені перепало рублів зо три за похорон. 'Будоб на пучечку! А то наш кривоногий сторож сам і ховав і поминав.

Отак розказував молодий тюремний батюшка, отець Григорій, попенко, заливаючись веселим реготом. Скоро вони дійшли до краю майдана і станули проти улиці.

— А що-ж, може помянемо товариша? — спитав товстий голос. — Ще поки спати, — одну можна збити.

— Та кажу-ж, не заробив за похорон! Ні, пора спочивати; завтра служба... І піп позіхнув на усе горло...

— На добраніч! іду спати, — сказав він, прощаючись із своїм новим товариством — записаними картюжниками, і повагом поплів ся улицею.

Чи спала-то сю ніч Телепнева мати? і що снило ся старій людині?.. Вона уже дома, — горює разом із батьком (котрого скинули з місця) по своїому безталанному Петрусеві. Суму-

ючи, шепчуть вони таємно обоє: „Лихі люди!... лихі люди!“...

Добирало ся геть за північ. Місто спало, огні потухли. У в однім тільки здоровеннім будинку посеред міста огонь не вгасав і доси. У пишній розкішній хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний і розбираючи Телешеві папери, писав. Коли на який час одривав ся він од писання, щоб передихнути, перед його очима носились одно за одним, носились — ордени, вище місце... і усьміхалась чудовна постать богачки-жінки... Шестірний і собі всьміхав ся, — вилискував своїми тонкими зубами і забуваючи про неміч, мерщій хапав ся за перо і писав-писав... аж перо рипіло-гарчало...

А в тюрмі — одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня...

О п о в і с т к а .

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси в белетристичній серії отєї книжки :

Ціна в короновій вал.

1. Стефан Ковалів. Дезертир і иньші оповідани	1·60 к.
2. Іван Франко. Поеми	1·60 „
3. Ольга Кобилянська. Покора і иньші оповід.	1·40 „
4. Гю де Мопасан. Дика папі і иньші оповідани	1·30 „
5. Іван Франко. Полуїка і иньші бориславські оповідани	1 40 „
6. Наталія Кобринська. Дух часу і иньші оповід.	1 60 „
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2·20 „
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1 00 „
9. Стефан Ковалів. Громадські промисловці.	1 60 „
10. Уїлліям Шекспір. Гамлет, принц данський	1·80 „
11. Генрик Понтюпідан Із Хат. Оповідани	1·40 „
12. Богдан Лепкий. З житя. Оповідани.	1·20 „
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1·60 „
14. Михайло Коцюбинський. В путах шайтана. Оповідани	1·60 „
15. Уїлліям Шекспір. Приборкана гоструха	1·40 „
16. Панас Мирний. Лихі люди	1·40 „

Ціни подані за оправні примірники. Брошурованих не продасть ся.

У другій, науковій серії, вийшли :

1. Кароль Кавцкі, Народність і її початки. Ціна книжки 60 сот.
2. Фр. Енгельс: Людвік Фаєрбах. Переклад Будового. Ціна 50 сот.

Дальші випуски друкують ся і ввійдуть небавом.

Брошур другої серії не оправляєть ся.

Адреса : Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

